

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут історії України НАН України

Олександр Гуржій

**ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНЕ
Й ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РЕФОРМУВАННЯ
ГЕТЬМАНЩИНИ У ХVІІІ ст.:
ПРИЧИНИ, ПЕРЕБІГ, НАСЛІДКИ**

Київ–2015

Гуржій О.І.

Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – 80 с.

Відповідальний редактор:
академік НАН України, д-р іст. наук, проф. *В.А. Смолій*

У брошурі висвітлено процес територіального нищення Гетьманщини царським урядом Росії у XVIII ст., насильницьке перетворення українського автономного утворення на одну з імперських «периферійних областей».

Для науковців, викладачів, студентів і фахівців у галузі історичної науки та картографії.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України (протокол № 4 від 28.04.2015 р.)

ISBN 978-966-02-7596-6

© Інститут історії України
НАН України, 2015
© Гуржій О.І., 2015

Замість передмови

В радянській історичній науці й картографії сформульована нами тема висвітлювалась доволі своєрідно, щоб не сказати більше. З одного боку, вона без особливої прихильності й згоди приймалась, але врешті не заборонялась «верховною владою» в Москві та з певним страхом на республіканському рівні, з іншого боку, всіляко або фальсифікувалась, або відповідним чином замовчувалась. Яскравим прикладом цьому є відображення проблематики на сторінках масштабної й свого часу широковідомої багатотомної «Історії Української РСР» (у 8-ми томах, 10-ти книгах, або в її російськомовному аналозі в 10-ти томах). Зокрема, коли в одному з томів періодично заходить мова про політико-адміністративний устрій України в XVIII ст., то автори відповідних текстів цілком об'єктивно пишуть про функціонування Гетьманщини (Лівобережної) у складі 10 полків. У той самий час картографи на мапі окреслюють межі держави лише дев'ятьма полками. Бо більша частина безпосередньо Стародубського полку, який з часу заснування в 1654 р. до його ліквідації 1781 р., знаходився під егідою гетьманської булави чи старшинської адміністрації, «любязно передано» (долучено) до Російської Федерації¹. А тому, всупереч історичним реаліям того періоду, на карті не показано в межах Української держави: центр Стародубського полку – м. Стародуб, сотенні осередки-містечка Погар, Баклань, Почеп, Мглин і чимало інших населених пунктів.

¹ Див. карту «Політико-адміністративний поділ України в XVIII ст.» // Історія Української РСР. – К., 1979. – Т. 2. – С. 432-433.

Чи не вперше в роки незалежності України цю «справедливість» у історико-картографічному зображенні, можна сказати, на академічному рівні відтворено лише в 2012 р. у «Атласі історії України»².

Власне перебігу подій так званого реформування Гетьманщини, а точніше – нищення, імперським урядом Московії й присвячена ця невелика за обсягом книжечка. Красномовним епіграфом до її змісту, на нашу думку, можуть стати рядки з безсмертної поетичної комедії Т. Шевченка «Сон», де особливо гостро поціновано діяння Петра I та Катерини II стосовно українців, їх волелюбності та традицій:

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком –
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.

* * *

Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая – доканала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?

² Атлас історії України. – К., 2012. – С. 68-69, 70.

Розділ І.
**Проблеми збереження
територіальної цілісності Гетьманщини
за царювання Петра І**

На сучасному етапі суспільно-політичного розвитку, в зв'язку з надто напруженою міжнародною ситуацією, що склалася навколо і в самій Україні, насамперед через загрозу її територіальній цілісності й економічній незалежності, як соборної країни (в першу чергу з боку «північного сусіди»), в черговий раз загострилася проблема історичного формування етнічних земель і державних кордонів її народу. Прикрий факт, але подекуди з'являються наперед заангажовані твердження й провокаційні запитання щодо українців як окремого етносу в минулому, сприйнятті їх світовою спільнотою³. Особливо неприємно чути від деяких «наших» професіоналів-науковців про нібито неправильність застосування власне поняття «український народ» за періодів його перебування в складі іноземних держав – Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської чи Австро-угорської імперій. За такою логікою, українці, як народ, мали б то зникати, то з'являтися знову на світовій арені, – схоже з грузинами, вірменами, татарами та ін.

Характерним стало те, що радянська історична картографія протягом тривалого часу являла собою (у втіленні певних науковців) доволі дивну картину, як правило, в угоду правителям різних мастей, переважно сусіднього північного народу. Адже відомо: на мапах Європи другої половини XVII-XVIII ст. зображувалися серед інших два співіснуючих утворення: «Московське царство» або «Московія» та «Мала Русь» (або тотожні

³ Про це докладніше стосовно другої половини XVII-XVIII ст. див.: Гуржій О.І. Інтелектуальна еліта Гетьманщини в країнах Західної Європи, Азії та Америки в контексті культурно-релігійних і політичних контактів // Київська старовина. – 2003. – № 2. – С. 22-30.

«Малоросія», «Малоросійський край», з напівофіційною назвою «Гетьманщина»). Проте влада першої поступово перебрала на себе визначення «Велика Русь», стосовно ж другої серед багатьох російських урядовців, ортодоксально налаштованих політиків і істориків сформувалась думка про те, що вона не мала навіть формального, не кажучи вже про юридичне, права називатися державою, – щось таке собі «не визрівше» під «високою рукою» царя-батюшки. А вже звідси походила і тяглася, ледь не з XVIII ст., зневага з боку «братів наших старших», мовляв, слід казати і писати не «в Україні» (в розумінні окремешної країни), а «на Україні», тобто на «окраїні» Московської держави).

Характерним прикладом у цьому контексті є праця періоду «пізньої радянщини» Б. Миронова, в якій колишні землі ліквідованої імперією Запорозької Січі включено до «Степового» району Росії, «Українським» же регіоном названо лише Полтавську та Чернігівську губернії, а до «Південно-західного» краю Росії віднесено Волинську, Подільську та Київську губернії⁴. І це при тому, що в СРСР існувало офіційне правило: класифікувати політико-адміністративний устрій будь-якої республіки в минулому тільки з урахуванням її меж на сучасному етапі розвитку. Через що під таким ракурсом на державному рівні виготовлялись всі історико-географічні мапи тієї доби, а потому поширювались у спеціальних дослідженнях і підручниках.

Означені аспекти нині можна було б поминути чи розглядати як недоладну «данину» компартійній системі правління, якби політики Російської Федерації не продовжували насаджувати свої великоімперські й шовіністичні ідеї. Водночас з мап етнічних земель українців поступово зникли (точніше опинилися в сучасних кордонах Росії) не лише окремі населені пункти, а цілі історичні області.

⁴ Миронов Б.Н. Хлебные цены России за два столетия (XVIII-XIX вв.). – Ленинград, 1985. – С. 35.

Разом з тим незаперечні факти й події, які мали місце в XVII-XVIII ст., свідчать про таке.

Французький географ, італієць за походженням, Н. Сансон (Sanson, 1600-1667) у 1641 р. оприлюднив карту, яка потім була видрукована в Римі 1678 р., де зображено країну під назвою «Ukraina o Paese de Cosacchi» («Україна – земля козаків»). Означена автором територія охопила обидва боки Дніпра, поширюючись на Волинь, Полісся, Галичину. Характерно: назви «Русь» чи «Росія» відсутні, а натомість визначено межі «Московії».

Прикметно також і те, що такий факт, пов'язаний з картою Н. Сансона, не зафіксовано в жодній радянській енциклопедії⁵, хоча географ у свій час був досить відомим у Російській державі працями: «Salliae antiquae descriptio geographica» (1627), «L'Asie» (1652), «Index geographicus» (1653), «L'Africae» (1654) і ін., про що і зазначено в фундаментальному «Енциклопедичному словнику» Брокгауза та Єфрона.

Обмаль інформації в радянській і сучасній російській історіографії міститься і про наступні факти.

Географ з Італії Корнетті в 1657 р. фактично відтворив мапу Сансона, а 1688 р. перевидав її в Римі. Тим самим у черговий раз підтвердив існування України під назвою «Земля козаків».

У Паризькій національній бібліотеці зберігається географічна мапа невідомого автора, датована 1646 р., де територію майбутньої Гетьманщини по обидва боки Дніпра названо «Ukraine».

На карті французького вченого Дюваля, видрукованої в 1669 р. у Парижі під назвою «Польське королівство та держави, які від нього залежать», окремо визначено Польщу, Московію та Україну.

Схоже можна побачити на багатьох мапах іноземних авторів XVII-XVIII ст. Однак, згадаймо, ще лише про одну: англійця Мордена стосовно «штатів» («держав») Великої Польщі, де на-

⁵ Див. зокрема відповідні томи «Української радянської енциклопедії» (К., 1963. – Т. 12), «Радянської енциклопедії історії України» (К., 1972. – Т. 4), «Советской исторической энциклопедии» (М., 1969. – Т. 12) та ін.

звано власне Польське королівство, Литву та Україну (на обох берегах р. Дніпро, а нижче під нею зроблено надпис «The Zaporovia lands» («Запорозькі землі»).

Щодо другої половини XVIII ст., незважаючи на всі насильницькі територіальні реформування в Україні імперської влади, на мапі М. Севтері (Аухсбург, 1773) поряд з «Московією» названо «Ukraina», а на південь від неї «Землю Запорозьких Козаків» і показано Запорозьку Січ.

На підставі іноземних мап, а також багатьох інших першоджерел XVII-XVIII ст. український вчений в еміграції, професор Українського вільного університету в Празі С. Шелухін дійшов висновку: всі тогочасні автори «вживають назву «Україна постійно», а для Росії – майже виключно «Московія»⁶. А далі він наголосив: царський уряд стояв «за централізацію, русифікацію і панування над всіма народами в Росії – «народності великоруської», себто – москвинів, що монополюють тільки себе вважали за гідних бути носіями свободи, культури, державності і цивілізації, тому й претендували на панування над всіма народностями, перш за все над Українською»⁷.

Очевидно, через такі позиції праця С. Шелухина за компартійної системи диктату й репресій перебувала в спецфондах СРСР і заборонялась для широкого прочитання.

На практиці вже в другій половині XVII ст. за безпосередньої участі царського уряду виникло кілька загроз для територіальної цілісності України. Так, підписання «Коломацьких статей»* між козацькими старшинами, з одного боку, та московською владою, з іншого боку, помітно зачіпило державницькі прерогативи Гетьманщини. В грамоті бояринові В. Голицину від 5 вересня 1687 р. кремлівські правителі із задоволенням

⁶ Шелухин С. Україна – назва нашої землі з давніх часів. – Прага, 1936 (передрук: Дрогобич; Бескид, 1992). – С. 45.

⁷ Там само. – С. 47.

* Ухвалені на Генеральній раді 25 липня 1687 р. у Коломаку (нині селище Харківської області).

зазначили, що цю угоду оформлено «со многою прибавкою» для честі государів* і «привели» Військо Запорозьке до них у «подданство», «прибыль» та «пространство»⁸.

В кінці століття здобуття Азова та руйнація деяких турецько-татарських фортець у пониззі Дніпра і, як наслідок, вихід до моря Московії, на думку О. Терлецького, дозволив останній оточити українські землі на півдні й півночі «немов залізним перснем, який стискав чимраз більше і так уже невелику територію Української держави»⁹. Проте важливим стало й те, що певна частина вихідців з Гетьманщини могла займатися порівняно вільно господарською діяльністю подалі на південь від Запорозької Січі.

Згідно з Константинопольським мирним договором між Росією та Туреччиною від 3 (13) липня 1700 р., за першою офіційно закріплено Азов з навколишніми землями та новозбудованими фортецями Павловськ, Таганрог, Міус, а другій повернуто частину Подніпров'я з незначними османськими фортецями, які, правда, згідно домовленості, мали негайно знести. Область же між Очаковом і Запорожжям передбачалось не заселяти¹⁰. Отже, ця угода на законодавчому рівні закріпила результати так званих Азовсько-Дніпровських походів (1695-1696)¹¹. У ході

* На той період вищу владу в державі одночасно уособлювали царі Іван і Петро Олексійовичі з сестрою Софією.

⁸ О их похвальной службе в Крымском походе: Именной, объявленный в присутствии государем боярам, воеводам и всяких чинов служивым людям, 5 сентября 1687 г. // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. II. – № 1258 (далі посилання подаються на це видання). – С. 896.

⁹ Терлецький Омелян. Історія Української держави. – Львів, 1924. – Т. 2: Козацька доба. – С. 190-191.

¹⁰ Юзефович Т.П. Договоры России с Востоком, политические и торговые. – СПб., 1869. – С. 4.

¹¹ Докладніше про це див.: Дядиченко В.А. Участь українських козацьких полків в азово-дніпровських походах 1695-1696 рр. // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К., 1952. – Т. 4. – С. 158-186.

міжнародного Карловицького конгресу 1698-1699 рр. була досягнута домовленість між Туреччиною та Польщею (договір від 16 січня 1699 р.) про передачу останній Брацлавщини, Поділля, а також південної частини Київщини.

Ще напередодні описаних вище міжнародних подій, а саме на початку 80-х років із Запорожжя на південь Київщини з відома коронного польного гетьмана С. Яблоновського перейшло кілька сотень запорожців під орудою С. Палія. На їх багатообіцяючі заклики «вольності» сюди ж почали переселятися селяни-втікачі та рядове козацтво з різних місцевостей України. Опорним пунктом при цьому визначився Фастів, який ще незадовго перед тим був пустою, а заселився за Палія¹². У місті збудували фортецю. Звідси правобережний полковник почав рух проти шляхтичів, чимраз далі «збирав» землі під свій «козацький присуд», тим самим зміцнюючи національні позиції на території Правобережної Гетьманщини. Тому, коли у 1686 р. постало питання між Гетьманатом і владою Речі Посполитої стосовно прикордонної області, то виявилось, що вона значною мірою вже заселена українцями. Незабаром освоєння земель поширилось на великий простір між Дніпром, Дністром і Случем. У літописі гадяцького полковника Г. Грабянки довідуємось, що Палій, «утишивши же Заднепра и поосажовавши многіе гради людми осел был яко уделній пан, войска свої охотніе по Полесю, даже до *литовской границе*, розстановляючи, десятини з пасек, индукти и всякіе приходи со всего Заднепра, даже до Днестра и Случи, на себе отбираючи»¹³. Схожу інформацію знаходимо і в інших джерелах¹⁴.

¹² Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. VII. – С. 492; Чухліб Т. Семен Палій // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 186.

¹³ Грабянка Григорий. Летопись. – Киев, 1854. – С. 239-240.

¹⁴ Див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе (далі: Архив ЮЗР). – К., 1868. – Ч. 3. – Т. 2. – С. 121.

Між тим м-ко Почеп, яке 1618 р. опинилось у складі Речі Посполитої, а за Б. Хмельницького стало сотенним центром Стародубського полку, 1686 р. Петро I за слушної нагоди приєднав до Московії й перетворив на потужний фортифікаційний пункт¹⁵.

Від 1688 р. С. Палій періодично звертався до царського уряду через українського гетьмана та інших офіційних осіб з пропозицією возз'єднати підпорядковані йому землі Правобережжя з Лівобережжям, тобто мова йшла про «повноцінну» Гетьманщину на обох берегах Дніпра. У фастівського полковника відповідно змінилась і атрибутика. Якщо раніше він підписувався, як правило, полковник «Війська Речі Посполитої запорозького», або «Війська його королівської милості запорозького, то пізніше так: «Полковник його цісарського величества війська запорозького». А його соратник, виходець з Переяславського полку Самусь (Самійло Іванович) почав навіть називати себе «його пресвітлого величества війська запорозького гетьман український»¹⁶. Останній у 80-х роках перебував на посаді богуславського полковника, а в 1692 р. польський уряд призначив його наказним гетьманом Правобережної України. З кінця XVII ст. обидва полковники започаткували запеклу народну боротьбу проти місцевого панства та чиновників.

На той час визвольний рух у межах правобережного регіону, а також ідея об'єднання з Лівобережжям у складі єдиного державного утворення набули особливої гостроти та поширення. Зокрема в листі шляхтича В. Красинського до І. Мезепа від грудня 1690 р. було запропоновано «уступить в Русскую державу» міста Волинь і Пропойськ з повітами, які нібито знаходились у залежності того¹⁷.

¹⁵ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 1: Полк Стародубский. – С. 274-293.

¹⁶ Андрусак Микола. Мазепа і Правобережжя. – Львів, 1938. – С. 39-40.

¹⁷ РДАДА (Москва). – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 708. – Арк. 1 і далі.

Проте московський уряд, зв'язаний умовами «Вічного миру» (1686), не міг відверто підтримувати такі тенденції. Тому, коли С. Палій передав через І. Мазепу власне побажання схожого змісту, то йому порадили дещо зачекати, а за сприятливих обставин просто перебратися зі своїми козаками в межі Лівобережної Гетьманщини¹⁸.

З початком XVIII ст., після проголошення війни Швеції в 1700 р., Петро I, практично повністю ігноруючи інтереси старшинської адміністрації на чолі з володарем булави, перетворює Україну (в першу чергу її прикордонні землі з Польщею) в свою заложницю при вирішенні великодержавницьких проблем. Зокрема, укладаючи угоду з польським королем Августом II Сильним (роки правління 1697-1706, 1709-1733) про спільні заходи проти шведського короля Карла XII (1697-1718), він пообіцяв поступитися Речі Посполитій кількома «градями» на Правобережжі й деякими поселеннями Стародубського полку. А вже потому відправив до Мазепи (з метою розвідати, як той поставиться до такого рішення) дяка Бориса Михайловича з «таємними» статтями. В них, зокрема, зазначалось про можливість відторгнення «от Украины» та повернення «во владеніе» Речі Посполитої «заднепровских местечек» Трахтемирова, Стайок і Трипілля (пункт 3); водночас заселення Чигирина та деяких прикордонних районів, що за «Вічним миром» мали залишатися без осілої людності (пункт 4); передачу найближчих «к стороне польской» сіл на Стародубщині (пункт 5)¹⁹.

Гетьман дуже добре розумів тактику і загальні корисливі плани царського двору щодо України. В цій справі для нього майже не існувало таємниць. Тому, щоб не загострювати стосунки з «великим государем», І. Мазепа вирішив формально не

¹⁸ Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 316-336.

¹⁹ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1859. – Ч. 2. – С. 31.

відмовляти посланцю Петра I і після дворазової зустрічі з ним «в тайне наодине ж» погодився поступитися полякам Трахтемировим, Стайками та Трипіллям. Однак, враховуючи попередній досвід і «многое непостоянство польское» зажадав закріпити означені домовленості, а саме підтвердити (зафіксувати) угоду конституцією на сеймі, а зміст її офіційно опублікувати. Цілком очевидно, що таким чином він прагнув забезпечити Українську державу від подальших територіальних зазіхань і королівської, і царської влади. На всі інші пропозиції гетьман не пристав. І хоча в тактовній формі, але принципово заявив: «... В польскую сторону уступать некоторыми мерами не возможно, таких ради причин: естymi теми местами уступить, то на той стороне останетца *в державе его царского величества(!)** один Киев, и будет в великом опасении, потому что в те Чигиринские места и протчих тех городов** перейдут на житье с сей стороны Днепра, и населятца одним летом множество, и берег той стороны реки Днепра овладеют и учнут называть тот берег своим, и будучи у реки Днепра в самой близости, произойдут от них ссоры и сей стороны Днепра жителем помешки, а запорожские казаки совершенно по всем тем Днепровским местам будут склонность иметь к той Заднепровской стороне, а ему, гетману, послушенство какое и учинят, и то разве по самой неволе, и от того будут как от жителей той стороны Днепра, так и от запорожцов, трудности и розни больше, и все пойдет на сторону царского величества неспокойно и ко утрате большой». І далі конкретно про Стародубщину І. Мазепа наголосив: «А от Стародубскаго полку в польскую сторону ко уступке нигде ничто не приличилось, потому что той Стародубской полк с поляки розделила река Сож (!), и за тою рекою, на польской стороне ево, гетманского, владения никакова нет (!), а за реку в Стародубской полк полякам вселятца непристойно же...»²⁰.

* Виділено нами. – О.Г.

** Попередньо мова йшла також про Канів, Черкаси, Крилов.

²⁰ Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 32-33.

З наведеного уривку стає, на наш погляд, цілком очевидним: по-перше, рішуче небажання гетьмана ще більшого звуження його влади на правому березі Дніпра* та обмеження впливу на Запорозьку Січ; по-друге, застосування ним у формі політичного аргументу чи залякування (до певної міри, звичайно) російської сторони можливим вибухом протесту з боку запорожців і частини мешканців Лівобережжя проти пропольської орієнтації царя; по-третє, визнання І. Мазепою того незаперечного факту, що Гетьманщина, разом з нею й Київ, перебувають у складі «держави його царської величності», а також є «гетьманським володінням».

Дедалі більше переконуючись у тому, що Петро I прагне над усе розіграти лише власну карту в політиці щодо Речі Посполитої, нехтуючи при цьому інтересами свого союзника, гетьман іде на зближення з польським королем. Разом з тим він змінює тактику стосовно дій С. Палія на Правобережжі. Август II виказує за це приязнь до керманича Гетьманщини, нагороджує його різними відзнаками. Цікавою в цьому аспекті є королівська грамота гетьману від 22 жовтня 1703 р., де конкретно зазначено: «Так как Мы удостоверились и глубоко запечатлели в уме нашем, сколь во многих случаях засвидетельствовали Вы совершеннейшую Нам преданность**», то мы за должное почли

* Іван Мазепа протягом свого правління не полишав надії знову возз'єднати під власною булавою Правобережжя й Лівобережжя. Цікаво зазначити, що навіть в іменних указах і грамотах його нерідко називали гетьманом «Войска Запорожскаго обох сторон Днепра». Зокрема, таке титулування знаходимо в царському указі й «изволеніі» 1688 р. чернігівським полковнику Я. Лизогубу та старшині, які були відсутні під час обрання нового гетьмана, про їх «во всяких делах послушаніе і повиненіе» Мазепі (НБУВ. ІР. – Ф. 2. – № 4729. – Арк. 1 зв.). Схоже також міститься на сторінках багатьох тогочасних офіційних документів. І. Мазепа ж, як правило, підписувався так: «Гетьман Войска его царскаго пресветлаго величества Запорожскаго». (Див.: Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 1, 2, 8, 11, 23, 39, 43 та ін.).

** Явне дипломатичне перебільшення. – *О.Г.*

сею грамотою изъясвить Вам благодарность Нашу и, в ознаменованіе оной пред всеми, самым делом жалуем Вас Нашим Орденом Белаго Орла*. В ожиданіи же случая оказать Вам большія еще милости, Мы со всегдашнею Нашею Королевскою благосклонностію, готовы перебуваем»²¹. 24 січня 1704 р. у Ніжині Самусь передав Мазепі гетьманські клейноди й грамоту на уряд гетьманський від польського короля, а той з дозволу царського прийняв їх²². У травні того ж року Мазепа, не розкриваючи справжніх своїх намірів, перейшов на правий берег Дніпра, де його радо зустріло місцеве населення, вважаючи, що він прийшов «взяти їх під свою булаву». А вже через місяць за його наказом С. Палія було заарештовано, а Білу Церкву, яку Петро I хотів віддати полякам, захоплено. Невдовзі після того гетьман прибув під Любар на Житомирщині (за Андрусівським перемир'ям 1667 р. мав належати Польщі) і проголосив, що саме тут відтепер проходить кордон з Річчю Посполитою. Петру I він написав листа про неможливість передати Правобережжя в підпорядкування польській короні. Між тим цар у серпні 1704 р. у м. Нарві через посередництво посла, воєводи хелминського Томаса Дзялинського, уклав угоду з королем про повернення регіону (конкретно Білої Церкви й тамтешні фортеці) й «нейтралізацію» фастівського «бунтівника». Приблизно те ж саме передбачала одна з 10 «Секретных статей» коронних гетьманів Адама Сенявського та Станіслава Ржевуського до російського монарха²³. Проте здійснити все, що було заплановано, як і попереджав Мазепа, через військові події відразу не вдалося.

* Одна з вищих урядових нагород у Речі Посполитій.

²¹ Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 41.

²² Костомаров Н.И. Мазепа. – М., 1992. – С. 143.

²³ Архив ЮЗР – К., 1868. – Ч. 3. – Т. 2. – С. 63 і далі; Корд Веньямин. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – поч. XVIII ст. // Український археографічний збірник ВУАН. – К., 1930. – Т. 3. – С. 31.

Наступного року Август II знову категорично поставив питання перед гетьманом і Петром I про реальну передачу королівській владі Правобережної України. Спеціальним універсалом він призначив для вирішення цієї справи окремих уповноважених – «комісарів», а в разі спротиву передбачав і застосування військової сили. Польський король вимагав від Мазепи – фактично правителя на обох берегах Дніпра – повернення всіх завойованих Палієм міст, у тому числі Фастова, Білої Церкви, Корсуня, Немирова, містечок, сіл і різних маєностей; а також, щоб усі учасники козацько-селянських рухів переселилися на Лівобережжя. Гетьман, у свою чергу, застеріг царя: поступившись Правобережжям, кордони Речі Посполитої пройдуть надто близько до Запорозжя та Криму, зачеплять територіальні інтереси населення прикордонних полків (Переяславського, Лубенського і Миргородського)²⁴.

Події 1706 р. остаточно розкрили наміри царського уряду щодо України. Влітку, відзначаючи перебування Петра I у Києві, старшини влаштували на честь високого гостя обід. Під час нього князь Олександр Меншиков, який був напідпитку, у «довірливій» формі заговорив з Мазепою про необхідність усунення всіх «внутрішніх ворогів», натякаючи на місцевих державців. Дещо пізніше княгиня Ганна Дольська письмово попередила гетьмана: Меншиков сам хоче стати володарем Гетьманщини. Оцінюючи ситуацію, що склалася, І. Мазепа відверто заявив серед свого оточення: «Я сам хорошо знаю, что они замышляют надо мной и над всеми вами: хотят меня уконтентовать* княжением Римского государства, всю старшину искоренить, города наши отобрать под свою область, поставив в них своих воевод или губернаторов, а когда бы наши воспротивились, то за Волгу всех их перегнуть, а Украину своими людьми

²⁴ Андрусак Микола. Мазепа і Правобережжя. – С. 63; Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С. 191.

* Задовольнити. – О.Г.

осадить (заселить)... Князь Александр Данилович просил себе у царя княження Черниговського: через него он стелет себе путь до гетманства». І далі гетьман просив: «Господи! Освободи мене от их панования!»²⁵ Саме тоді Петро I замислив «реформувати» Україну відповідно до своїх смаків і уподобань.

У 1707 р. останній знову порушив це питання: замість козацького він хотів створити регулярне наймане військо під командуванням московських старшин (пізніше реформувати їх у драгунські чи солдатські полки). Разом з тим планувалося скасувати інститут гетьманства, розпустити старшину, а владу в країні передати губернаторам. Отже, передбачалася повна ліквідація української автономії.

Стосовно Правобережжя, то цар таємно наказав Мазепі (указ від 22 серпня) не віддавати його полякам. Гетьман дещо розгубився від такої політики царя, не довіряв йому і попросив хоча б домовитися з ворожою стороною, щоб та «не цікавилася» містами й землями поблизу Дніпра – районами навколо Канева, Черкас і Чигирини. Відмовити полякам у передачі їм Правобережжя Петра I спонукали тоді такі найголовніші причини: поперше, той розумів, що, заволодівши регіоном, королівська влада заважала б його взаєминам з сусідніми державами; подруге, цар мав на меті закінчити війну з Швецією й оголосити її Туреччині, а «Польська Україна» стала б на заваді цьому; потретє, це б полегшило налагодженню добрих стосунків уряду Речі Посполитої з турецьким султаном і кримським ханом²⁶. Москва на таке піти не могла.

І. Мазепа ж не хотів і не погоджувався віддавати Правобережжя без спеціального на те розпорядження за власним підписом сюзерена²⁷. На це довелося піти наступному гетьману Лівобе-

²⁵ Цит. за: Костомаров Н.И. Мазепа. – С. 173.

²⁶ Корд Веньямин. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України... – С. 33.

²⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1912. – Т. 6. – С. 381,465.

режної України Іванові Скоропадському (1708-1722 рр.), але вже після трагічних для України подій 1708-1709 рр. (вторгнення військ Карла XII, переходу на його бік І. Мазепи, ліквідації царизмом Запорозької Січі тощо).

Реформуючи міське управління в межах всієї Російської держави, московський уряд поширив свої заходи на Лівобережжя й Слобожанщину. Відповідно до його указу від 18 грудня 1708 р., було створено Київську губернію, до якої ввійшло 56 міст.

В кінці 1708 р., одним з останніх указів того року, Петро I переформував у політико-адміністративному аспекті значну частину підвладної йому території. В першу чергу це стосувалось губерній Московської, Інгерманландської, Смоленської, Архангелогородської, Казанської, Азовської, Сибірської та Київської. Особливо вражаючими негативними наслідками ця реформа загрожувала Гетьманщині. Адже саме створення Київської губернії передбачало «перекроїння» не лише меж останньої, а вносило деструкцію в усе козацько-старшинське правління на Лівобережжі, Слобожанщині, частково на Правобережжі й не тільки. Складається враження, що цим актом цар хотів жорстоко помститися українцям за «зраду» І. Мазепи. І це незважаючи на обставину загрози іноземного вторгнення з боку Карла XII і його спільників з боку Польщі. Безпосередньо центром Київської губернії було визначено Київ, до якого приписувались такі основні міста*: Переяслав, Чернігів, Ніжин, Новобогородицьк, Сергіївськ, Кам'яний Затон, Білгород, Охтирка, Богодухів, Мурахва, Сінне, Болхів, Суми, Краснопілля, Межиріччя, Золочів, Буромля, Рубльовка, Городне, Суджа, Лебедян, Миропілля, село Вена, Білопілля, Ольшанка, Севеськ, Курськ, Мценськ, Путивль, Карачів, Кроми, Рильськ, Брянськ, Орел, Новосил і ін.²⁸

* Назви населених пунктів дані за документом.

²⁸ Об учреждении Губерний и о росписании к ним городов: Именной, объявленный из Ближней Канцелярии, 18 декабря 1708 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. IV: 1700-1712. – № 2218. – С. 436.

Таке реформування сталося незважаючи на те, що ще напередодні особисто Петро I офіційно називав новообраного гетьмана І. Скоропадського «верным подданным» його «войска Запорожскаго обеих сторон Днепра»²⁹.

Водночас сюзерен визначив Гетьманщину як «Малороссийский край», а її народ відповідно «малороссийским», хоча при цьому зауважив І. Скоропадському, що Карл XII прагнув «изменника Мазепу в *Украине* самовластным князем... учинить»³⁰. Характерно й те, що на той період міста Стародуб, Почеп, Погар і Новгород-Сіверський він однозначно назвав українськими. Проте мине час і більшість з них якимсь дивом стануть «російськими». А тоді: «...Король шведской непрестанной здесь свой ущерб в войсках своих, и когда Стародуб, Почеп и Погар и Новгород Северной, по введении во оные гарнизонов, не дерзал добывать, принужден в целости и не зацепляя оставить, потеряв при Стародубе и *впрочих местах в Украине* несколько тысяч человек, которых как великороссийскія наши войска, так и верные наши подданные малороссийскаго народа жители, побили и в полон побрали...»³¹

Створення Київської губернії відбувалось одночасно з вилученням з її складу і долученням до Азовської губернії окремих населених пунктів. Так, в указі «Об учреждении губерній» читаємо: в «Азовскую губернію приписаны в Розряде из Киевской губернії города Изюмского полка для того, что Изюм с

²⁹ О бежавших с изменником Мазепою малороссийских старшинах и всякого звания людях, о прощении их и возвращении им имущества и чинов, если оставив шведов прибегнут с разкаянием к российскому государю и о наказании их в противном случае смертию: Грамота гетману Ивану Скоропадскому, 7 ноября 1708 г // Там само. – № 2211. – С. 425.

³⁰ О вооружении противу короля шведскаго и о предостережении малороссийского народа от коварных обещаний изменника гетмана Мазепы: Грамота малороссийскому народу, 9 ноября, 1708 г // Там само. – № 2212. – С. 426.

³¹ Там само. – С. 428.

другими городами все Азовской губернии: Бишкин, Печенега, Андреевы Лозы, Острополье, Булыкля, Белской, Верхосенск, всего 52 города»³².

Незважаючи на вкрай агресивну й деструктивну політику стосовно України, Петро I, всупереч дійсності, намагався переконати її населення в своїй безмірній лояльності: «...И можем непостыдно рещи, что некоторый народ под солнцем такими свободами и привиліями и легкостію похвалитися не может, как по нашей царського величества милости, малороссійской, ибо ни единого пенязя в казну нашу, во всем Малороссійском краю, с них брать мы не повеливаем; но милостиво их призираем, с своими войски и иждивеніи, Малороссійской край, святягыя православныя церкви и монастыри, и города и жилища их, от бурсурманскаго и еретическаго наступления оборонцем». І далі цар гарантував: «тем кто... убыток потерпел, милостію своею награждать...»³³

Між тим загально відомо, що Петро I в середині 80-х років XVII ст. насильно ліквідував Київську патріархію, підпорядкувавши українські церкви Московському патріарху (замість Константинопольського), а в ході Північної війни нещадно використовував людські й матеріальні ресурси Гетьманщини, знищував численні населені пункти, жителі яких чинили опір його військам.

Аж ніяк не поліпшили становище Української держави так звані «Решетилівські (просительні) статті», з якими на ім'я сюзерена звернувся новообраний гетьман, а у відповідь на них отримав «Решительного указа» від 17 липня 1709 р. Зокрема, пункт 4 передбачав відторгнення м. Котельва від Гадяцького полку і приєднання до Слобожанщини (Охтирського полку). Щодо ситуації з цим містом І. Скоропадський наголосив: воно завжди належало до Гадяцького полку. Проте цар однозначно відмовив, формулюючи своє рішення так: «...А местечко Котелва,

³² Там само. – С. 438.

³³ Там само. – С. 430-431.

понеже оное по докучному от тех жителей е.ц.в. челобитью, дабы были им для близости и удобства в присудстве Ахтырского полка, от е.ц.в. к тому полку определено в ведение; того ради того е.ц.в. указу ныне уже отемнить не возможно»³⁴.

Як бачимо, уряд Московії, користуючись будь-якою нагодою, перекроював кордони Гетьманщини за власним розсудом.

Пункт 5 «Резолюцій» назвав запорожців «бунтівниками», що фактично визначало їх становище поза законом, а російським воеводам офіційно дозволяв «по давньому обычаю, в Украине пребывающим», за згодою місцевої старшини, «интересоваться» внутрішнім життям українців. Пункт 13 підпорядковував гетьмана міністрам Малоросійського приказу. Персонально І. Скоропадський іменувався як «подданный его царского величества обоих сторон Днепра гетман со всем воском Запорожким»³⁵.

У Полтаві ж було вирішено залишити «великоросійські» гарнізони й поширити підпорядкованість їхньому керівництву на місцевих жителів. Схоже зазнала значна кількість населення Полтавщини, «ибо большая часть городов того полка были в бунте обще с запорожцами; того ради опасно оной, яко крайний город (Полтаву – *О.Г.*), без гарнизона оставить, дабы те же бунтовщики запорожцы с единомышленники своими не учили паки какогo возмущения»³⁶.

Як своєрідний додаток до «Решительных резолюцій», очевидно, слід розглядати «Статьи государя Петра I явныя и тайныя ближнему стольнику, Андрею Измайлову, каким образом ему поступать в советах, находясь при гетмане Иване Скоропадском» від 18, 27 і 30 липня того ж року. Вони визначали в черговий раз землі Війська Запорозького, як «Малоросійський край», де царський резидент (перший за порядком у тексті)

³⁴ Высочайшие Резолюции – на просительные статьи гетмана Скоропадского, 17 июля 1709 г. // Там само. – № 2235. – С. 458.

³⁵ Там само. – С. 458-461.

³⁶ Там само. – С. 459.

«обще» з гетьманом зобов'язувались утримувати все населення і, в першу чергу, «бунтовщиков» запорожців «в тишине и в покорении к великому государю» (п. 1). Усіх «своевольцов» наказувалось «икоренять», не дозволяти їхнього поселення в одному місці, особливо в межах Січі (п. 2). Пункт 3-10 передбачали здійснення зовнішньої політики Скоропадським під безпосереднім наглядом А. Ізмайлова й з відома (згоди) сюзерена. Гетьманською резиденцією, замість розореного, а потім спаленого Батурина, призначався Глухів³⁷.

Як бачимо, і «Решительный указ», і «Статті», надані Ізмайлову, продовжували попередню політику царського уряду, спрямовану на скасування «давніх прав і вольностей» українців, перетворення їх колись автономної держави на типову «окраїну» Московії.

Опосередковано Лівобережної України, її території та населення, стосувався іменний указ від 12 лютого 1710 р., хоча він адміністративно й не «накладався» на всю Гетьманщину. Безпосередньо в указі наказувалось усім губернаторам до кінця року переписати в своїх губерніях (отже й у Київській) селян і «дворових людей» обох статей «по головам» окремо, а отримані статистичні дані за особистими підписами передати до уряду³⁸.

П. Орлик – гетьман Війська Запорозького та Правобережної України (1710-1714), а також володар булави в еміграції (1714-1742), бачачи постійну загрозу територіальній цілісності Гетьманщини з боку Московії намагався протистояти цьому за будь-яку ціну, йшов на компроміс з багатьма іноземними правителями аби долучити їхні армії до спільної боротьби. Його позицію в цьому аспекті чітко зафіксували так звані «Пакти й конституції, законів та вольностей Війська Запорозького...», укладені в Бендерах 5 квітня 1710 р., після відомих подій, пов'язані

³⁷ Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 228-231.

³⁸ О переписи губернаторам всякому в своей губернии крестьянских дворов и дворовых людей: Именной, 12 февраля 1710 г // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. IV. – № 2253. – С. 478.

них з поразкою І. Мазепи³⁹. Зокрема в пункті 2 документа наголошено на тому, що будь-яка держава функціонує й зміцнюється завдяки недоторканості кордонів, а тому відстоювалася ідея збереження «нашої батьківщини, Малої Русі» у своїх межах, затверджених угодами Речі Посполитої, Порти Оттоманської та Московського царства, насамперед тих, що по річці Случ, які визнані за правління Б. Хмельницького «як володіння гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навечно встановленні та підтверженні силою договорів»*. Причому гарантію стабільності й недоторканості кордонів брали на себе гетьман України і король Швеції, але в разі «щасливого» завершення війни. На майбутнє передбачалось, щоб шведські королі здійснювали «охорону» України, як її протектори, а саме дбали про недоторканість кордонів, законів і привілеїв, забезпечили «справедливе відшкодування всіх збитків заподіяних» збройною силою Московського царства⁴⁰.

Особливо важливим виявився пункт 2, де дано оцінку діям «москалів» на Придніпров'ї, а також змальовано перспективу взаємовідносин України – Московії – Швеції. Конкретно йдеться

³⁹ Документ використано в перекладі з оригіналу латиною на українську мову за виданням: «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверженні на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах» // Вісник Київського університету: історико-філологічні науки. – К., 1991. – Вип. 2. – С. 7-23. текст «Конституції П.Орлика» «руською» (діловою мовою) видрукував О. Бодяньский у «Чтениях имп. о-ва истории и древностей рос. при Моск. ун-те. – М. 1859. – Кн. 1. – С. 242-253.

* Йдеться, про положення Зборівського миру та трактату від 8 серпня 1649 р., який офіційно визначив кордони Гетьманщини в межах Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводства.

⁴⁰ Там само. – С. 11.

про таке: «Наскільки Військо Запорозьке Нижньої течії Дніпра здобуло собі безсмертну славу незчисленними героїчними діями на суші й на морі, настільки ж воно було винагороджене багатьма привілеями і благодіяннями для загальної і своєї власної вигоди. *Однак коли Московське Царство вдалося до різних засобів, щоб його пригнобити і пограбувати*, та почало споруджувати у його володіннях і власних землях то Самарські укріплення, то фортецю, розташовану на Дніпрі*, що стало перешкодою у рибних ловах та полюванні** згаданому Війську Запорозькому і завдало йому збитків***, кривди та несправедливого гноблення. Нарешті, була перетворена на руїну столиця війська – Січ, передмур'я запорожців на шляху блискавичного Марса. Відтак після щасливого завершення війни (якщо тепер вищеназване Військо Запорозьке не поверне свої володіння і Дніпро, *насилно захоплені москалями*) ясновельможний гетьман муситиме під час мирних переговорів його священної королівської величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність..., і щоб наділі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст і сіл із оговореним строком слобод і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького»⁴¹.

В черговий раз повстало питання про м. Терехтемирів (Трахтемирів), який «за давнім правом власності» мав бути повернутий із «московського рабства» Низовому Війську Запорозькому

* У цілях контролю за діями Війська Запорозького уряд Московії за участю І. Мазепи наказав збудувати на р. Самара Богородицьку фортецю, а на лівому березі Дніпра – Кам'янозатонську.

** А також частих непорозумінь між козаками та російськими вояками, навіть збройних конфліктів.

*** За деякими даними, збитки лише для запорожців досягали десятків тисяч рублів.

⁴¹ Пакти й конституції, законів та вольностей Війська Запорозького... – С. 12-13.

разом «з усіма прилеглими землями і переправою» біля нього через Дніпро (пункт 5)⁴².

Безпосередньо про статус Києва йшлося в пункті 13: «Си-лою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб *столичне місто Русі Київ та інші міста України* зберігали недоторканими й не-порушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися гетьманською владою»⁴³.

В період російсько-турецької війни 1710-1713 рр. знову досить гостро постало питання про Правобережжя. Після невдалого Прутського походу в Молдову в 1711 р. Петро I змушений був вивести з регіону свої війська й відмовитися від претензій у май-бутньому на ці землі⁴⁴. Вони переходили в повну власність коро-лівської влади. В зв'язку з цим у краї ліквідувався полковий ус-трій й відновлювався попередній польський. Розпочався масовий переселенський рух на лівий берег Дніпра. В іменному указі від 23 вересня 1711 р. наказувалося білоцерківському полковнику А. Танському: «Тамошним же полковникам с полковою, сотен-ною и рядовою козацкою старшиною, с женами и детьми их и с их движимими пожитки на жилища перейти в Малую Россию, в тамошние полки, где кто пожелает»⁴⁵. Так, дещо неприродно, за наказом «згори», значна частина правобережного населення і, зокрема, старшина, «вливалися» до населення Гетьманщини. На-приклад, відомий на той час чигиринський полковник Гнат Гала-ган – учасник Північної війни, один з царських пособників при руйнуванні Запорозької Січі 14 (25) травня 1709 р., коли терито-рія Чигиринського полку відійшла до Речі Посполитої, відразу був призначений прилуцьким полковником⁴⁶. Дещо пізніше від-

⁴² Там само. – С. 13.

⁴³ Там само. – С. 19.

⁴⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1962. – Т. XI. – Вып. 1. – С. 325.

⁴⁵ Там само. – М., 1964. – Т. XI. – Вып. 2. – С. 150-151, 243.

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 1.

крилось багато нових митниць у Білоруській, Псковській та Могилівській губерніях, через що деякі з митниць на Лівобережжі були перенесені в інші місця або ліквідовані (1712 р.)⁴⁷.

Тим часом П. Орлик власні політичні плани намагався наполегливо реалізувати. Так, наприкінці січня 1711 р. під його орудою козацькі полки в складі об'єднаної українсько-тарарсько-польської армії здійснили ряд збройних заходів, спрямованих на звільнення Правобережжя від московського підпорядкування. З цією метою поблизу Рашкова антиросійське угруповування (близько 4 тис. запорожців на чолі отамана К. Гордієнка, від 20 до 30 тис. буджацьких і білгородських татар, 2 тис. польських вояків) перетнуло Дністер. Унаслідок вдало завершеного походу власне П. Орлик зміг перепідпорядкувати під своєю зверхністю порівняно велику територію в межах Немирів – Вінниця – Брацлав. Тоді ж він офіційно звернувся до І. Скоропадського з пропозицією докласти максимум спільних зусиль, щоб Україна нарешті стала б «назавше самостійною державою». Проте лівобережний володар булави в черговий раз відмовився від такого заходу, не наважуючись відверто виступити проти жорсткого та мстивого Петра І. Він добре пам'ятав про спалений Батурин. Навпаки, проти армії П. Орлика він організував військові загоны під орудою генерального осавула І. Бутовича. Проте в березні гетьманські вояки були розбиті під Лисянкою, а правобережні полки об'єдналися під владою П. Орлика⁴⁸.

Однак успіхи П. Орлика виявилися доволі тимчасовими. 5 березня 1712 р. Ахмед III видав на його ім'я «привілей», згідно якого за правобережним гетьманом закріплювалась територія на правому березі Дніпра, а Лівобережжя визнавалось володінням царя. З такою ситуацією П. Орлик категорично не погоджувався і пояснював це так: «... Якщо нам тепер, віддають лише цю пустелю, а Лівобережну, заселену, залишають під московським

⁴⁷ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6362. – Арк. 28.

⁴⁸ Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004. – С. 135, 186.

пануванням, то що ж це тоді за визволення? Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого з'єднав зброю Війська Запорозького із зброєю й. в. шведського короля і разом з й. в. пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того щоб зробити самостійною всю Україну, і передовсім Лівобережну...» А ділі він наголосив, що не можна володіти Правобережжям без Києва: «ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не можуть»⁴⁹.

Незабаром під владою П. Орлика опинилось Правобережжя з резиденцією в Немирові (потім її перенесли до Чигирина), на території якого поступово почали зміцнюватися Корсунський, Уманський і Чигиринський полки. Проте і цей процес виявився недовготривалим. 22 квітня 1714 р. між урядами Туреччини та Польщі було укладено угоду, за якою Правобережна Україна повністю перейшла під корону короля Речі Посполитої, що на практиці означувало собою крах усіх самостійницьких планів П. Орлика.

Після цих подій царський уряд видав кілька розпоряджень, де категорично заборонялося переселятися мешканцям Лівобережжя на Правобережжя (тобто юридично визнавалися попередні межі Української держави з Річчю Посполитою кінця XVII ст., до подій, пов'язаних з повстанням Палія). Проте українці на обох берегах Дніпра мало звертали увагу на такого роду укази, й їх мігрування продовжувалося протягом усього XVIII ст.

У 1719 р. помітно активізувалися зазіхання представників московського уряду на Сіверщину. Так, І. Скоропадський тоді змушено «подарував» всевладному кн. О. Меншикову Почепську волость, яку фаворит сюзерена фактично перетворив на свою власність. Як засвідчило цей факт «Краткое описаніи Малороссії», «князь Меншиков заехал межею до Почепа, маетности своей, прежде того от гетмана Скоропадского ему наданной, две

⁴⁹ Цит. за : Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С. 257.

сотни: Мглинскую и Бокланскую и часть Стародубовской, и за то великую ссору и тяжбу гетман с князем имел, а особливо за завладение почепских козаков в подданство»⁵⁰.

На практиці такі дії О. Меншикова можна розцінювати як намагання відчуження певної території Гетьманщини і долучення її до володінь Московії.

Своїм указом від 5 жовтня 1720 р., ніби мимохідь, Петро I заборонив Києво-Печерському та Чернігівському монастирям іменуватися ставропігією Константинопольського патріарха, а також наклав вето на видрук у друкарнях цих обителів книг світського змісту, тобто українською мовою, бо на його думку, їх «печатают несогласно с великороссийскими печатями, которые со мноюю противностью Восточной церкви». А головне: «вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатають», – наголосив він⁵¹.

Іменний указ від 29 квітня 1722 р. перепорядкував Гетьманщину Сенату: «Малороссии быть в ведении Сенатском», – зазначено в ньому⁵². Тоді ж було роз'яснено володарю булави про причини заснування в Глухові Малоросійської колегії, водночас підтверджено давні права українців, наданих як Б. Хмельницьким, так і іншими по ньому гетьманами. Хоча в реальності помітно посилювалась влада російського чиновництва на місцях, зростав визиск, підмінювалось козацьке самоврядування і судочинство, перепрофілювалось збирання значної частини податків не до Військового Скарбу Гетьманщини, а в імперську казну. Зокрема в іменному указі йшлося, по-перше: «В которых больших городех будут наши воеводы, и в тех бы городех, для судов и расправы, были урядники их козацкие и судитца б им по своих правам; а буде кому суд их, козацкой, будет не люб, а похочет дело сие перенесть к воеводе, и в то время тому вое-

⁵⁰ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 305.

⁵¹ ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 3653. – С. 244-245.

⁵² ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 3989. – С. 668.

воде меж ими расправу чинить, по своему рассмотрению»; подруге: «Чтоб в малороссийских городех урядники были обираны к тому достойные, которые должны будут подданными учреждать и доходы всякие в казну отдавать». Однак надалі «указали всякие денежные и хлебне доходы збирать малороссийского народа людем, и отдавать в нашу казну тем людем, кого мы определить укажем...»⁵³. На практиці цей задум було реалізовано 16 травня того ж року⁵⁴.

У 20-х рр. XVIII ст. помітно посилилась увага царату і до Слобідської України – одного з важливих стратегічних районів. Так, згідно з указом від 14 грудня 1720 р. регіон передано у безпосереднє відання Белгородського воеводи⁵⁵. В 1725 р. Белгородська провінційна канцелярія порушила питання про «осведетельствование» земель слобідських полків, що межували з російськими⁵⁶. А вже наступного року геодезист Я. Ісленьов повідомив про видачу «прогонних грошей» та надання підвід для відправки в Сенат креслень і книг з описом прикордонної смуги між Слобожанщиною й власне Росією⁵⁷. В 1730 р. видано сенатський указ про заснування в краї «головних» митниць з метою упорядкування поїздок за кордон і навпаки. Його розіслано для виконання у полкові канцелярії⁵⁸.

Цей період став переломним у долі Гетьманщини. Зі смертю І. Скоропадського Петро I взагалі заборонив вибори гетьмана. Тимчасово призначений на його місце чернігівський полковник

⁵³ Чтения ОИДР. – М., 1859. – Кн. 1. – Ч. 2. – С. 316-317.

⁵⁴ Об учреждении в Глухове Малороссийской коллегии и о назначении в оную присутствующим бригадира Вельяминова. – С приложением инструкции: Именной, 16 мая 1722 г // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 4010. – С. 681-684.

⁵⁵ Инструкция или наказ белгородскому воеводе. Об управлении вверенной ему Белгородской провинции, 14 грудня 1720 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 3686. – С. 268.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1721. – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 202.

⁵⁷ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 1-3.

⁵⁸ Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 739. – Арк. 2-22.

Павло Полуботок (1706-1722) був незабаром заарештований за наказом імператора як завзятий «автономіст» і ув'язнений в Петропавлівській фортеці, де дуже швидко помер від моральних і фізичних катувань (18 грудня 1724 р.). На початку 1723 р. видано указ про призначення на полковничі ранги з росіян⁵⁹.

О. Пушкін, поцінуючи закони Петра I, зазначив, що вони були жорстокі, примхливі і, здається, написані батою, ніби вирвались у нетерпеливого, самовладного поміщика⁶⁰.

На підставі аналізу історико-літературних пам'яток 30-х – 80-х років XVIII ст. сучасний дослідник І. Дзира дійшов висновку про те, що, незважаючи на політичний кордон, між жителями Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини завжди існувала глибока культурна, суспільна й економічна єдність. При цьому патріотично налаштовану старшину ніколи не полишала думка щодо територіального об'єднання полків під гетьманським регіментом⁶¹.

Водночас слід констатувати: будь-які суспільні, політичні чи територіальні реформування царського уряду за правління Петра I були спрямовані не на користь українцям і повсюдно обмежували їх автономний статус і соціальні права. Поступово порушувались вироблені в ході Національної революції та Визвольної війни норми суспільного буття та привілеї вільного козацького стану. Фактично на законодавчому рівні закладалось підґрунтя для подальшого знищення цілісної самобутньої полково-сотенної системи управління в Гетьманщині.

⁵⁹ Об объявлении малороссийянам, что в малороссийские полки назначаются полковники из русских: Именной, объявленный кабинет-секретарем Макаровым, 27 февраля 1723 г // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII. – № 4173. – С. 26.

⁶⁰ Пушкин А.С. Полное собрание починений. – М.-Л., 1948. – Т. IX. – С. 413.

⁶¹ Дзира І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006 – С. 254.

Розділ II.
**Територіальні обмеження
Української держави урядами Петра II,
Анни Іванівни та Єлизавети Петрівни**

На вибори чергового гетьмана згодився тільки новий уряд на чолі з Петром II (1727). Ним став миргородський полковник (1683-1727) Данило Апостол. Укладені «традиційні» статті-угоди (гетьманські «Нужды малороссийские» та імператорські «Решительные резолюции» на них) між обома сторонами на законодавчому рівні вже не визнавали козацьку державу як самостійне утворення, а її національні органи влади фактично позбавлялись навіть попередніх обмежених функцій, адже майже повністю підмінялись російськими урядовими, виконавчими чи судовими установами або ж окремими сановниками. На думку відомого вченого-правознавця Андрія Яковліва, з якою можна погодитись, відтоді «Україні було залишено тільки зовнішню видимість давнього автономного устрою без реального змісту»⁶².

Зокрема в статтях у пункті 17 черговий раз було поставлено питання про м-ко Котельва та навколишню територію, які в 1709 р. у складі окремої сотні царський уряд приєднав до Охтирського полку. З боку Д. Апостола чітко простежувалось намагання їхнього повернення під його владу. Втім ситуація з ними не змінилась через непоступливість російської сторони⁶³.

Пункт 15 скасовував усі попередні заборони щодо скупівлі земель у Гетьманщині росіянами, чим самим торував шлях для

⁶² Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – Варшава, 1934. – С. 165.

⁶³ Решение учиненное по его имперского величества указу в Верховном тайном совете, на подданное прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола, 22 августа 1728 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VIII. – № 5324. – С. 81.

формування практично незалежної від місцевого управління великої земельної власності під егідою царської корони. Безпосередньо в ньому йшлося: «Хотя в указе его императорского величества пришлого 1727 года из Сената отправленном, писано: что в Малой России великороссийским персонам грунтов, хуторов, мельниц и прочих недвижимых вещей не покупать, и которые купили, тем всем взяв свои деньги уступить; однакож его императорское величество соизволяя, чтоб продажа во всей Российской империи маенностей и прочего недвижимого была свободна, указал: как великороссийским (кроме иноземцов) в Малой России, так и малороссийскому народу в великороссийских городах всякие недвижимые имения покупать и продавать невозбранно»⁶⁴. Зрозуміло, що в реаліях тогочасного життя російський капітал за своїми масштабами, потенціалом і захищеністю набував першорядні можливості й прерогативи.

Надалі процес інкорпорації Української держави Московією пішов прискореними темпами. При цьому чиновники останньої все чіткіше перебирали на себе повноваження старшинської адміністрації при вирішенні територіальних суперечок як у межах Гетьманщини, так і на прикордонні України, Російської імперії та Речі Посполитої.

Зі смертю Д. Апостола 17 (29) січня 1734 р. Анна Іванівна знову заборонила, точніше «відклала» на невизначений термін, вибори нового володаря булави, передавши його функції так званому Тимчасовому правлінню на чолі з генерал-ад'ютантом, *полковником кінної гвардії*, князем Олексієм Шаховським. До керівництва установою також увійшли: двоє з «великоросіян» і троє з «малоросійської» генеральної старшини (призначений обозний Яків Лизогуб і ще двоє, «которые по благоизобретению назначены будут»). Імператрицею формально предписувалось: «им быть в заседаніи в равенстве; а сидеть на правой стороне великороссийским, а на левой малороссийским, и

⁶⁴ Там само. – С. 80.

управлять им все малороссійскія дела, которыя до уряду гетманскаго надлежат, с общаго согласія и совету». Зрозуміло, що все малось робитися ними в суворій відповідності указам Анни Іванівни⁶⁵.

Втім вже в інструкції імператриці Тимчасовому правлінню від того ж таки дня (31 січня 1734 р.) установу названо Гетьманського уряду правління⁶⁶. А наступного дня (1 лютого) побачив світ іменний указ про підпорядкування Малоросійського правління Сенату та створення особливої Кантори під назвою Канцелярія малоросійських справ⁶⁷. Отже, в політико-адміністративному й територіальному відношеннях українську автономію поступово перетворено на одну з імперських провінцій.

Прикметно, що на той період прикордонні суперечки вирішувались за безпосередніми вказівками сюзеренів. Характерним прикладом може слугувати тяжба «пограничного» шляхтича Михайловського за земельні угіддя в с. Засусе Стародубського полку. Хоча в документах справи і визнано, що польський шляхтич, назвавши себе «комисаром, нарушив *государственную межу издавна между Великаго княжества Литовского и Малою Россиею*», вирішувалась вона згідно іменного указу, надісланого в Топольську канцелярію⁶⁸. Запорожці ж для торгівлі на Лівобережжі мали проходити кордон через митниці, нерідко за спеціальними письмовими дозволами («листами») кошового

⁶⁵ Об учреждении в Малороссии, до избрания гетмана, для управления всех дел, временного правления из шести персон и об оставлении Войскового генерального суда и подскарбиев по прежнему: Грамота, данная малороссийскому народу, 31 января 1734 г. // Там само. – Т. IX. – № 6539. – С. 260.

⁶⁶ Инструкция временному Правлению в Малороссии, 31 января 1734 г. // Там само. – № 6540. – С. 262.

⁶⁷ О состоянии Малороссийскому Правлению под ведением Сената и об учреждении для сего особливої Канторы под именем Канцелярии малоросийских дел: Именной, данный Сенату, 1 февраля 1734 г. // Там само. – № 6542. – С. 263.

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф. 80. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 1-22.

отамана і прикордонних урядників (1740)⁶⁹. Після скасування гетьманського правління до охорони кордону «з Польщею» все ж таки залучалися місцеві козаки, але за цільовими розпорядженнями представників царського уряду⁷⁰.

Слід зазначити, що в другій чверті XVIII ст. насамперед у результаті реформ, проведених Петром I, агресивно налаштована Московія впевнено набирала політичну й економічну силу. Річ Посполита ж опинилась у глибокій внутрішній кризі: занепадали ремесла та торгівля, втрачала свій вплив королівська влада, зростали анархія й свавілля магнатів. З Москви і Санкт-Петербурга все «спокійніше» поглядали на колись небезпечного і могутнього супротивника-сусіда. Серед архівних матеріалів знаходимо навіть відомості про «отобрание российским войском Польской области Белоцерковского староства с принадлежащими к нему местечками, селами и деревнями» в 1734 р., щоправда, вони були повернуті у 1736 р.⁷¹

На середину століття припало кілька спроб царського уряду чітко визначити й виміряти **кордон між обома державами**. Зокрема, зберігся опис його в районі Дніпра з правою притокою Тясмин і лівою Ірклій, а також лівих приток Південного Бугу – Великого Інгулу та Синюхи, зроблений у 1741 р. і «засвідчений» інженером-капітаном Федором Молкановим, київським полковником Антоном Танським і «протчими старожилами». Згідно нього кордон традиційно проходив по Дніпру до гирла Тясмину, далі – вгору до гирла Ірклія 33 версти 380 сажнів*, звідти до «самых вершин» Ірклія і «проворотья» між Мотронинським і Чорним лісами** 18 верст 250 сажнів: по правому боці «Государства

⁶⁹ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 742. – Арк. 7.

⁷⁰ Там само. – Спр. 770. – Арк. 1-7.

⁷¹ Там само. – Спр. 992. – Арк. 2.

* У XVIII ст. у Московії й Україні одна верста дорівнювала 500 сажням (або 1066,8 м); сажень – 3 аршинам (або 2,133 м).

** Мотронинський і Чорний ліси розташовані на Черкащині, поблизу Чигирини.

Полскою», а по лівому – Російської імперії. Звідти межа доходила «Круглого леска» (2 версти 450 сажнів), далі до верхнього кінця Чорного лісу (12 верст 390 сажнів), а потім ще 5 верст до «двух курганов». Від них до «проворотья» між лісами Нерубаї й Плоським (2 версти 300 сажнів) і далі в тому ж напрямку 2 версти 390 сажнів. Причому ліс Нерубаї мав залишатися на цьому відрізку праворуч, а Плоський – ліворуч. Кордон доходив до лісу під назвою Балтиш і верхів'я Великого Інгулу (18 верст 400 сажнів), далі до р. Вись, балки Дідової, «Прилуцької могили» (8 верст 300 сажнів), спускався по Висі до її гирла й досягав гирла Тікича Горського (Гірський Тікич) і витоків Синюхи (69 верст 375 сажнів). Від верхів'я останньої він тягнувся до Південного Бугу (76 верст 125 сажнів): з лівого боку Російська імперія, з правого – Річ Посполита. Загальна довжина цієї «демаркаційної» лінії від Дніпра до гирл Тясмина і Синюхи, а звідти до Бугу становила 251 версту 320 сажнів. У документі Україну як одну з юридичних сторін навіть не згадано. Замість неї фігурує «Всеросійська» держава⁷².

На той період можна приблизно окреслити й межі **земель запорозьких козаків** «по реке Днепру с Крымской стороны». Наприклад, «Опис хуторів і зимівників» низовиків, складений капітаном ландміліцького Путивльського полку Семеном Шиповим у 1742 р., визначив такі крайні орієнтири: урочище Кам'яний Затон, де в 1736 р. збудовано редут; урочище «Агису» чи «Адису» (турецькою мовою), або ж Білозерка (25 верст від Кам'яного Затону); перехід через затоку Кам'яний Затон на р. Дніпро (мала у довжину 2 версти і знаходилася в області Великого Лугу); далі вниз по Дніпру, Великим кримським шляхом (від Білозерки 35-40 верст) до урочища Рогачин; потім йшла лінія від Кам'яного Затону до р. Кінські Води, «отъехал» верст 5; урочище під Кучугурами на березі названої річки (ще 15 верст); урочище під Лисою Горою, де р. Кінські Води, «пришев іс степу», впадала в Дніпро; звідтіля по цій же річці вгору 22 версти⁷³.

⁷² Там само. – Спр. 822. – Арк. 23 зв. – 24.

⁷³ Там само. – Спр. 914. – Арк. 32-33.

Уряди і Російської імперії, і Польщі, і Кримського ханства всіляко прагнули зберегти недоторканість кордонів своїх держав. Тому проблемам прикордонних земель вони завжди приділяли пильну увагу. Так, Колегія іноземних справ Московії в 1745 р., посилаючись на те, що державні кордони з Річчю Посполитою ще остаточно не визначені, заборонила спеціальним указом видавати польським шляхтичам документи на право володіння маєтками в прикордонній смузі⁷⁴. В тому ж році кримський хан Селім Гірей поскаржився київському генерал-губернатору М. Леонтєву на недоречність сутичок на кордоні між запорозькими козаками і ногайськими татарами⁷⁵. Одночасно розглядалися питання про бажання мешканців Правобережної України перейти в межі Російської імперії⁷⁶. Урядовці Речі Посполитої, в свою чергу, уточнювали відстані сіл і містечок до польсько-українського кордону⁷⁷.

Для 1749 р. маємо детальний опис важливої ділянки польсько-українського кордону по р. Стугна і прилеглих до неї районів, здійснений на підставі карти 1748 р. Олександра Івановича Рігельмана (1720-1789) – відомого російського історика, військового інженера, топографа, генерал-майора, який у 1741-1743 рр. у зв'язку з встановленням російсько-турецької демаркаційної лінії побував на Запорожжі. Згідно з нею, кордон від Василькова проходив до форпосту Острицький, далі річками Стугна й Оршинка, Глибоким Яром, по «Білоцерківському шляху» до «полського» с. Альшанка, від того до «полського» – Германівка, через річки Крива, Руда та Краснянка в «російську границу» до річок Берестова та Альшанка, що знову впадала в Стугну, річками Луковиця та Кобарин (верхів'я), біля с. Обухів, форпосту Совщина, через долину Гаврилова Пасіка, по р. Трежерелівка до с. Нешурів⁷⁸.

⁷⁴ Там само. – Спр. 3860. – Арк. 4-4 зв.

⁷⁵ Там само. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 353. – Арк. 1 і далі.

⁷⁶ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1290. – Арк. 39, 50 зв., 54 зв., 151.

⁷⁷ Там само. – Спр. 1926. – Арк. 9, 42 і далі.

⁷⁸ Там само. – Спр. 1758. – Арк. 12.

Наприкінці 40-х і на початку 50-х років ускладнення міжнародного становища спонукало царське керівництво і безпосередньо імператрицю Єлизавету Петрівну (1741-1762) задовольнити деякі домагання козацької старшини, зокрема, щодо «обрання» (фактично призначення) нового гетьмана. Іменним указом від 16 жовтня 1749 р., виданого Колегії іноземних справ, це доручалось здійснити графові Гендріхову (Гендрікову)⁷⁹. Можливо, стався збіг обставин, але через кілька днів після виходу цього указу на ім'я імператриці було подано «Доношение» військового писаря Запорозької Січі Петра Чернявського з проханням від «всієї» низової старшини змінити порядок «виборів» кошового отамана, а саме – призначати надалі його царицею, щоб позбавити «чернь» можливості обирати «ей нужного атамана» (оригінал документа датовано 22 жовтня 1749 р.)⁸⁰.

При підборі кандидатури гетьмана вибір впав на Кирила Розумовського (1728-1803), який у дитинстві випасав батьківську худобу, а після «випадку» з старшим братом Олексієм Розумовським, некоронованим чоловіком цариці, став графом (з 1744). Після затвердження указом 5 червня 1750 р. гетьманом України⁸¹, Кирило Григорович переселився у Глухів, де, оточивши себе «двором» і охоронцями, зажив мов «царьок»⁸². Спочатку Єлизавета Петрівна пішла на значні поступки новообраному гетьманові. Нею особисто чи з її відома було повернуто всі рангові маєтності «на булаву», відновлено право

⁷⁹ Об отправлении графа Гендрихова в Малороссию для выбора гетмана и о бытии Малороссии по всем делам в ведении Коллегии иностранных дел: Именной, данный Коллегии иностранных дел, 16 октября 1749 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XIII. – № 9676.

⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1208. – Арк. 62-81.

⁸¹ О бытии графу Разумовскому в Малороссии гетманом: Именной, данный Сенату, 5 июня 1750 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XIII. – № 9758. – С. 824.

⁸² Васильников А.А. Семейство Разумовских. – СПб., 1880. – Т. 1; Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). – К., 2008. – Ч. 1. – С. 37-40.

самостійного фінансового управління в регіоні, відкликані російські сановники зі старшинської адміністрації, генерального суду, Комісії економії тощо, а також скасована Канцелярія міністерського правління. 24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові й надіслав його до канцелярії К. Розумовського⁸³. Тобто цими заходами практично скасовувалася більшість адміністративних «реформувань» Петра I, Петра II та Анни Іванівни, а Гетьманщині повертався політичний статус, який існував на період обрання гетьманом І. Скоропадського. Водночас імператриця зрівняла його в ранзі з російськими генерал-фельдмаршалами, «считаясь между оними по старшинству с пожалованія в чин»⁸⁴. Резиденцію ж володаря булави було наказано повернути в Батурин, для чого зруйноване колись місто О. Меншиковим, мали відбудувати⁸⁵.

Безпосередньо гетьман, незважаючи на те, що між ним і урядом власне Московії не було укладено ніяких «статей» – угод чи договору, розпочав на свій розсуд розширювати автономне управління Української держави: відновив склад генеральної старшини і суду, функціонування суспільно-політичних установ, дещо реформував торгівлю та судочинство (наприклад, скасував російський «суд по формі» і т.ін.). К. Розумовський відразу взявся за реальне підпорядкування Запорозької Січі гетьманській владі. Конкретно це стосувалося й питання розмежування земель низовиків і жителів Лівобережжя. Так, у 1752 р. він видав «ордер» Кошу про необхідність прислання з

⁸³ ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 269. Арк. 2, 3, 7.

⁸⁴ О предоставлении малороссийскому гетману при всех торжествах и публичных церемониях иметь место с генерал-фельдмаршалами: Именной, данный Коллегии иностранных дел, 24 июля 1750 г // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XIII. – № 9785. – С. 339-340.

⁸⁵ О назначении малороссийскому гетману резиденции в Батурине: Именной, данный Коллегии иностранных дел, 24 июня 1750 г // Там само. – № 9786. – С. 340.

Січі «депутатів» з приводу суперечки за так звані Старосамарські землі⁸⁶. У 50-х роках гетьман розгорнув справжню боротьбу за підкорення собі Києва, який і на той час продовжував багато в чому зберігати середньовічне самоврядування⁸⁷.

В 1753-1754 рр. уряди трьох держав – України, Московії й Польщі продовжували уточнювати власні кордони. Зокрема, тоді було зроблено «Опись на карте Россійской империи с Полскою областю границ, по каким она ныне урочищам и знакам лежит, також с показанием на оных спорных мест, по каким же рекам и урочищам прежним границы имелись», а також виготовлена «Карта специальная Россійской империи с Полскою областю Стародубовского полку спорным грунтам разным владельцев...»⁸⁸. У них маємо досить детальну **демаркаційну лінію** між одним з найбільших лівобережних полків Стародубським і Річчю Посполитою, з позначенням понад 40 «внутрішніх» форпостів. Вона проходила по таких основних річках: Журавка, Лешня, Десьонка, Схолопна, «которая впадает ис Полской области во оную Десенку», Палуж, Свиниця, Драговша, Лосинка, Дубреш, Колпида, Михалка, Тесновець, Челихівка, Бесед, Яменець, Перелівка, Сталбунка, Араса, Сталпенка, Іпать, Єленка, Ракитова, Нетеж, Грезливка, Цата (назви подано за документом. – *О.Г.*). Слід зазначити, що кордон місцями не визначався стабільністю. Наприклад, окремі форпости взимку чи по весні могли переноситися (причини: повінь, крига тощо).

Коли встановлювався кордон, від тих, хто його проводив, вимагалось насамперед, щоб «границе... государственной за засекою не осталось, так и полской захвачено не било»⁸⁹. Використовувати ж у цій справі мали «знающих людей, на коих бы... без сумнения поверытся можно было»⁹⁰. При цьому великого

⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1222. – Арк. 7-8.

⁸⁷ Історія Києва: В 3-х т, 4-х кн. – К., 1986. – Т. 2. – С. 61.

⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1; спр. 15.

⁸⁹ Там само. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 2380. – Арк. 1, 11.

⁹⁰ Там само. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 2380. – Арк. 1, 11.

значення надавалось свідченням місцевих жителів-старожилів⁹¹. Для того ж часу маємо дані про встановлення прикордонної митниці в м. Кременчук⁹².

Проте саме тоді, у 1754 р., дуже підозрілий до дій К. Розумовського, царський уряд завдав кілька ударів по розбудові Української держави. В липні Сенат законодавчо ліквідував і до того досить прозорий кордон між Україною й Московією, скасував функціонування державних митниць у цьому районі, запровадив на території першої загальноімперську митну систему⁹³. В радянській історіографії ці заходи царського уряду розглядалися головним чином як цілком позитивні: в контексті поліпшення «дружніх» економічних зв'язків між Україною та Росією, сприяння їх спільному народногосподарському розвитку. В реаліях же тогочасного життя цим актом скасовувалася одна із найбільш важливих ознак національної автономії. Однак митниці на кордонах, підпорядковані вже чиновникам з Московії, продовжували існувати. Складений у 1756 р. «Реєстр портовим и пограничным таможням» визначив, зокрема, у Київській губернії такі з них: при Васильківському форпості, «вверху и внизу реки Днепра в тех местах, где оная река Днепр російскую границу к Полской стороне пересекает, две малыя таможни Межигорская и Стайковская», вгору по Дніпру до Смоленської губернії в розкольничих «государевых слободах» – Добрянці, Злинці (Білянський форпост); вниз по Дніпру – в Переяславі й Кременчузі, а між ними «одна малая» митниця при Секеринському форпості, в Переволочні. У Воронежській губернії – в Царичанці й Бахмуті. До другої також підпорядковувалися «две малыя» митниці в Ізюмі та Луганську⁹⁴. В тому ж році Київська полкова канцелярія, відповідно до постанов вищих установ, видала «ордер» про закриття на території полку Злинської митниці

⁹¹ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2497. – Арк. 1-16.

⁹² Там само. – Спр. 2530. – Арк. 10.

⁹³ ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XIV. – № 10218, 10258, 10486.

⁹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1376. – Оп. 2. – Спр. 113. – Арк. 1-13.

й відкриття Вишківської (с. Вишків належало Києво-Печерській лаврі)⁹⁵. Уточнювалися також прикордонні межі володінь Троїцького Іллінського Чернігівського монастиря⁹⁶.

Загалом вже в першій половині 50-х років, за гетьманування К. Розумовського, на думку українського історика Опанаса Шафонського (1740-1811), «Малая Россия получила в *своих границах* и в гражданском правлении немалую перемену; ибо в 1755* году на степях малороссийских, за Днепром лежащих, поселены вышедшие из цесарских областей сербы, устроена там крепость Св. Елисаветы, и сей край, независимый от гетмана, назван Новою Сербиею»⁹⁷.

З початком 60-х років загострилася проблема існування Запорозької Січі, земель, які належали низовикам. У її розв'язанні брали участь як царський уряд, так і гетьманське правління. Зокрема, у 1760 р. Кирило Розумовський надіслав до Сенату, а той прийняв до розгляду «рішення» першого щодо перенесення Січі на нове місце⁹⁸. 8 грудня 1761 р. кошовий отаман Григорій Федорів своїм «рапортом» сповістив гетьмана про отримання ним «ордера» про прийняття у «відомство» Війська Запорозького Старосамарських земель з поселенцями, за які точилися суперечки з адміністрацією Полтавського полку не один рік⁹⁹.

⁹⁵ Там само. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 1.

⁹⁶ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2846. – Арк. 73-74.

* О. Шафонський дещо помилився: Нова Сербія, як адміністративно-територіальна одиниця, створена на Правобережжі в 1752 р. царським урядом у зв'язку з організацією військових поселень для оборони Південної України від нападу турків і татар.

⁹⁷ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. – К., 1851. – С. 95. (Далі: Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание...).

⁹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2925. – Арк. 1.

⁹⁹ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11368. – Арк. 184-185, 188-209.

У тому ж році Кирило Розумовський знову порушив перед Сенатом і Кошем питання щодо перенесення Січі в урочище Микитине¹⁰⁰. Не байдужими залишалися до запорозьких володінь прусський король і, зрозуміло, кримський хан. Так, у одному з документів 1762 р. згадується про те, що «земля вся, которую запорожцы владеют, уже обещана [Московією. – *О.Г.*] была через прусского короля хану крымскому к присовокуплению до Крыму»¹⁰¹. Проте вступ на престол Катерини II (1762-1796) став перепоною для здійснення цих намірів. Хоча кримський хан робив спроби «напрямую» схилити Військо Запорозьке до союзу з ним і приєднатися до ханства, П. Калнишевський останній кошовий Запорозької (Нової) Січі (1762, 1765-1775 рр.) – категорично відмовився від такого заходу і через київського генерал-губернатора Глібова сповістив про це імператрицю. Зазначимо, що посланець кошового старшина Недзельський за донесення таких новин отримав у нагороду «іменну» шаблю¹⁰².

Отже, всі три названі царські уряди продовжували впроваджувати великоімперські заходи, спрямовані на поступову ліквідацію української автономії, що безпосередньо позначилось на її територіальному та політико-правовому статусі й адміністративному управлінні. Протягом кінця 20-х – початку 60-х років фактично всі найвищі посадові функції в Гетьманщині (зокрема і полковників) було передано представникам з Московії. Правда, деяке полегшення для української влади сталося за правління Єлизавети Петрівни, – з одного боку, і гетьманування Кирила Розумовського, – іншого боку. Проте воно мало досить локальний і швидкоплинний характер. Нищення ж національної державності завершив наступний царський уряд на чолі Катерини II.

¹⁰⁰ Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3377. – Арк. 2, 7-8.

¹⁰¹ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3996. – Арк. 2.

¹⁰² Там само. – Арк. 1-17.

Розділ III.

Знищення територіально-адміністративного та суспільно-політичного устрою Гетьманщини Катериною II

Стиснутий у своїх адміністративних повноваженнях з усіх боків, К. Розумовський у 1763 р. помітно обмежив участь старшини в цивільному управлінні краєм. Колишня територія Гетьманщини, поділена на полки й сотні, відтоді зазнала нового реформування, а саме перекроювання на повіти. Тим самим знищувалась структура й система керівництва, сформована ще в період Національної революції й Визвольної війни середини XVII ст. У кожний повіт увійшла значна кількість поселень від певних полків. І якщо полків було 10, то в їх межах створено 20 повітів, що, звичайно, не могло співпасти з попереднім сотенним устроєм. Так, у полках влаштовано повіти: Київському – Козелецький і Остерський; Чернігівському – Чернігівський і Менський; Стародубському – Стародубський і Погарський; Ніжинському – Глухівський, Батуринський і Ніжинський; Переяславському – Переяславський і Золотоніський; Прилуцькому – Прилуцький і Іваницький; Лубенському – Лубенський і Роменський; Гадяцькому – Гадяцький і Зіньківський; Миргородському – Миргородський і Остапівський; Полтавському – Полтавський.

Отже, центрами повітів стали не лише найбільші міста, а й містечка. В середньому на території полку вийшло по 2 повіти, тільки в Полтавському – 1, а в Ніжинському – 3. У зв'язку з цим можна уявити, яке потужне переформування влади на місцях викликав цей захід, спричинений на «всеподданнейшее ея императорскому величеству представление, на то всевысочайшее соизволение».

Протягом березня 1763 і 1764 р. у Лівобережній Україні було проведено «поголовний і подимний» перепис населення, з метою впорядкування збирання податків, а точніше – їх збільшення.

В 1764 р., на думку О. Шафонського, цей регіон у «своїх кордонах і в правлінні» отримав зовсім «новий вид»¹⁰³. Із цим важко не погодитись. Адже, створена тоді царським урядом Новоросійська губернія у вигляді військового округу для боротьби проти нападів турецько-татарських можновладців, охопила: на Правобережжі – Нову Сербію, а на Лівобережжі – Слов'яно-Сербію, Українську лінію, 13 сотень Полтавського полку (Новосанжарська, Старосанжарська, Сокільська, Переволочанська, Нехворощанська, Маяцька, Царичанська, Келебердянська, Китайгородська, Орельська, Білецька, Кобеляцька, Кишенівська) і дві сотні Миргородського полку (Кременчуцька, Власівська). Адміністративним центром губернії визначено м. Кременчук. Її населення склали, в першу чергу, українські посполиті й козаки, а також російські селяни, серби, чорногорці, угорці та інші військові поселенці, котрих приписали до гусарських і пікінерських полків¹⁰⁴.

У результаті таких реформувань усі сотні Полтавського полку, крім 1, 2 і 3 Полкових, Великобудищанської та Решетилівської, імперська влада ліквідувала. На практиці цілісна полкова одиниця припинила своє понад сторічне існування (1648-1764). У 1775 р. її рештки ввійшли до складу Полтавського повіту Новоросійської губернії¹⁰⁵.

Отже, так звана Новоросія формувалась головним чином за рахунок українських земель і їхнього населення, а домінування тут російського чинника – це міф, вигаданий деякими сучасними політиканами і шовіністично налаштованими істориками.

¹⁰³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 98.

¹⁰⁴ Докладніше про це див.: Гуржій О.І. Формування національної території у XVIII ст. Зміни в народонаселенні // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 98-109.

¹⁰⁵ Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII-XVIII ст.). – К., 1997. – С. 5.

Від середини 60-х років XVIII ст. процес ліквідації царатом усіх автономних привілеїв і державницьких ознак в Україні набув особливо швидких темпів. У січні 1764 р. імператриця наказала К. Розумовському прибути до Петербурга й під загрозою кари за «зраду» примусила того зректися гетьманства. 10 листопада того ж року вона видала указ про ліквідацію старшинського управління й створення замість нього так званої другої Малоросійської колегії на чолі з «головним» російським генералом, графом Петром Румянцевим (Румянцевим-Задунайським, 1725-1796). В указі Катерина II брехливо зазначивши, що «по всемилостивейшем от нас увольнении графа Разумовского по прошенію его от гетманского чина», наказала Сенату, «для надлежащаго Малой Россіи управления», створити Малоросійську колегію. Крім П. Румянцева до її керівництва мали ввійти чотири «великоросійські» члени з генералітєцьких і штаб-офіцерських чинів, а саме генерал-майор Брант, полковник князь П. Мещерський і ще двоє за вакансією Сенату на вибір. А також четверо «малоросійських» членів з перевірених і вірних імператриці старшин: генеральні обозний Кочубей, писар Туманський, осавул Журавко та хорунжий Апостол. Прокурором призначили теж із росіян – Олексія Семенова¹⁰⁶. Генерал-губернатор і президент Малоросійської колегії зобов'язувались до: «содержанія в народе добраго порядка, общей безопасности и исполненія законов». Запорозьку Січ з відомства гетьмана перепорядковували цьому «малоросійському урядові». Графу Румянцеву, окрім «настоящаго по чину его жалованья, из тамошних доходов по 4000 рублей на год столовых денег, да на генерал-губернаторской уряд ведомства Кучеровскаго» виділили для експлуатації с. Кучерівка з «належними» до нього іншими селами та хуторами, а також с. Середня Буда¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Об учреждении в Малороссии, вместо Гетманского правления, Малороссийской коллегии: Именной, данный Сенату, 10 ноября 1764 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XVI. – № 12277. – С. 961.

¹⁰⁷ Там само. – С. 962.

В компетенцію генерал-губернатора водночас входили захист жителів від зловживань царських військ, здолання в них до росіян страху, боязкості й огиди, а в останніх виховання поваги, ласкавого та ненахабного ставлення стосовно українців¹⁰⁸.

Безпосередньо П. Румянцеву Катерина II порадила, щоб той у Лівобережній Україні «не всегда силой ввереной ему власти» діяв, а вмів «искусно изворачиваться» та мав «и волчьи зубы, и лисий хвост»¹⁰⁹. Скасувавши уряд володаря булави, імператриця прагнула того, щоб цей період і навіть сама назва «гетьман» якнайшвидше і назавжди зникли з людської пам'яті, а жителі колишньої Гетьманщини – обрусіли й перестали б дивитися неначе «волки в лес»¹¹⁰.

Водночас розпорядженням Сенату від 16 грудня та маніфестом від 28 липня 1765 р. було ліквідовано козацьке самоврядування на Слобожанщині, позбавлено місцевих козаків їхніх давніх прав і привілеїв, а також переведено на статус «військових обивателів»¹¹¹. І, нарешті, з 3 серпня 1775 р. набув чинності «Манифест об уничтожении Запорожской Сечи и о причислении оной к Новороссийской губернии»¹¹². На початку 80-х років на території Лівобережжя скасовано полковий устрій, а замість нього створено Новгород-Сіверське, Чернігівське та Київське намісництва, до складу кожного з яких увійшло по одинадцять

¹⁰⁸ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 100.

¹⁰⁹ Бумаги императрицы Екатерины II. – СПб., 1871. – Т. 1. – С. 376-384; Сборник Русского исторического общества (РИО). – СПб., 1871. – Т. 7. – С. 382.

¹¹⁰ Бумаги императрицы Екатерины II. – Т. 1. – С. 348.

¹¹¹ Об учреждении из всех слободских полков особой губернии, и о сборе податей на содержание и учреждение слободских легких войск: Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XVII. – № 12293. – С. 1003-1008.

¹¹² Там само. – Т. XX. – № 14354. – С. 190-192.

повітів. Так, указами від 16 вересня 1781 р. графу Румянцеву-Задунайському «всемилодивейше повелено» організувати Київське, Новгород-Сіверське та Чернігівське намісництва вже в листопаді того ж таки року¹¹³. Водночас усі три намісництва утворили єдине Малоросійське генерал-губернаторство¹¹⁴.

Крім іменних указів і офіційних розпоряджень щодо підготовки поділу та територіального переформування колишньої Гетьманщини відповідно до загальноімперського «Уложения для упразднення губерний» 1775 р. на початку 1782 р. було проведено урочисте відкриття трьох намісництв у їхніх адміністративних містах-центрах: Київського – 9 січня, Чернігівського – 19 січня і Новгород-Сіверського – 27 січня. В основу такої реформи, за задумом імператриці й її оточення покладено не історико-географічний фактор, бо повністю ігнорувався попередній полково-сотенний устрій, а кількісний людський чинник. Адже за новим упорядкуванням у кожному намісництві, які за своїми функціями швидше нагадували губернії, мало знаходитись у середньому 300-400 тис. осіб постійних мешканців, а в повіті – близько 20-30 тис. Майже за три роки до цього розпочалася ретельна підготовча робота під наглядом Катерини II. Безпосередньо вивчалась і описувалась територія майбутніх намісництв, підраховувалась і розподілялась людинність по ним і кожному повіту, чітко визначались їхні межі, скасовувалось попереднє управління в полкових і сотенних містах і містечках. Для реалізації такого глобального проекту імператриця призначила своїм іменним указом Сенату від 5 травня 1779 р. Андрія Милорадовича. Він зобов'язувався бути в «Малой России губернатором и присутствовать в тамошней

¹¹³ Об учреждении Киевского наместничества: Именной, данный Сенату, 16 сентября 1781 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXI. – № 15228; № 15229; Об учреждении Новгород-Северского наместничества // Там само. – № 15227. – С. 246-247.

¹¹⁴ О новом росписании губерний, с назначением генерал-губернаторов: Именной, данный Сенату, 13 июня 1781 г. // Там само. – № 15171. – С. 135-136.

коллегии»¹¹⁵. Сенатський указ, який майже повністю повторював зміст попереднього, було видано П. Рум'янцеву через десять днів. У відповідності з ним, він у липні того ж року сповістив Малоросійську колегію про призначення Милорадовича «для устроения в здешней губернии должного порядка и наблюдения правосудия и зделания нужных примечаний»¹¹⁶.

Конкретно в «ордері» Румянцева на ім'я Милорадовича від 3 липня 1779 р. чітко прописано, що необхідно робити і з чого починати: «За воспоследованіем всевисочайшого ея императорскаго величества указа о бытіи вашему превосходительству малороссийским губернатором, ...получено мною... повеление о введении в Малую Россию учреждений *по примеру иных губерній* вновь устроенных и о препорученіи вам нужного для того обозрения. Я во исполнение онаго рекомендую вашему превосходительству отправиться немедленно в Глухов и взяв из Малоросійської колегіи надобное количество для письма канцелярських служителей, а на заплату прогонов в проезде вам денег из Малоросійского скарба*, о чем от меня особливо предписано оной колегіи, начать свой путь от устія реки Судости, левою стороною Десны и при устье Сейма переправясь через оной на Борзну, на Онбиш и переехав там реку Остер, продолжать до Ични, а остуда рекою Удаем по самое впадение ее в Сулу, а Сулою (разумея левою стороною обох сих рек) по Днепр, до границы Новоросійской губерній, по которой так как и отделяющей Слободскую и Белгородскую губерній, следовать возвратно по устью реки Судости. В продолжение сего объезда, имеете... обозреть *лично* лежація в сей части города, местечка, села, деревни и всякія селенія и зделать свои примечанія в разсужденіи физического и морального их положення,

¹¹⁵ Черниговские губернские ведомости. – 1888. – № 19.

¹¹⁶ Там само. – № 23.

* Тобто фактично мова йде про організацію роботи за рахунок колишніх державних коштів Гетьманщини. Передбачалось виділити лише на «прогони» близько 500 руб.

сообразуясь во всем данному от меня в прошлом 1777 года ноября 18 числа, по подобному ж обстоятельству г. генерал-поручику и курскому губернатору Свистунову и здесь в копии влагаемому предписанию и притом изведывая в точности о всяком местечке, всю ли оно короне принадлежит или суть там подданыя владельческія и чьи они именно, или и все местечка партикулярного владенія по грамотам, наработкам или купле и от кого именно? И учиняя всему описаніе в обстоятельстве мне представить. 3 іюля 1779 г.»¹¹⁷.

Отже, означене реформування в Україні передбачало як політико-адміністративні, так і фіскальні цілі.

Крім чітко прописаної суми на витрати в цій справі, пізніше асигнували додаткові кошти, а також на допомогу виконавцям-«комісіонерам» надавали підводи для їх переїзду з місця до місця, до їхніх послуг «приписували» необхідну кількість козаків¹¹⁸.

Окреслена лінія кордонів, яку мав об'їхати А. Милорадович зі своєю комісією – від гирла р. Судості до Ічні, а потім на р. Удай і р. Сула – фактично поділила всю Україну на дві частини: меншу – східну та більшу – західну. Їхні описи було здійснено протягом 1779-1780 рр., а повністю систематизовано й опрацьовано до листопада 1781 р., бо вже 24 листопада ц.р. А. Милорадович надіслав до Малоросійської колегії описи «трех учреждаемых в Малой Россіи губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской с показаним ис каких полков, сотен и селений, какой составляетя уезд и имеющего в них числа дворян, шляхетства, разночинцев, казаков и разного званія посполитих и подсосудков хат и по ревизіи 1764 году душ»¹¹⁹. До середини серпня 1781 р. комісія виготовила мапи всіх трьох намісництв.

¹¹⁷ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 1: Полк Стародубский. – С. XI.

¹¹⁸ Федоренко П. [Передмова] // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – С. VII.

¹¹⁹ Там само. – С. XI.

У 1782 р. відповідно до указів цариці й Сенату побачило світ розпорядження Намісницького правління, в якому ще раз наголошувалося про необхідність остаточного усунення внутрішніх «малоросійських» митниць і застав на кордонах білоруських, а також Псковської й Смоленської губернії, переміщення їх «по границе империи... в местах приличных»¹²⁰. У 1783 р. розформовано українське козацьке військо як самостійну одиницю й об'єднано з російською армією.

Фактично й законодавчо ліквідувавши Гетьманщину, імперський уряд тим не менш ще не раз порушував питання про уточнення кордонів між «Великоросією», «Малоросією» та Слобожанщиною; Україною, Річчю Посполитою і Туреччиною, окремими українськими і російськими губерніями. Проте вже йшлося про Україну (чи її регіони) не як державу, а головним чином як про одну з «областей», що входили до складу єдиної імперії¹²¹. Досить характерною в цьому контексті може бути доповідь членів Сенату імператриці в 1775 р. про Новоросійську й Азовську губернії, де всі землі між Бугом і Дніпром розглядалися в основному як «росейские». В ній також зазначалося, що кордон Новоросійської губернії, а отже, й Російської імперії, з Польщею на ділянці від гирла Тясмина до гирла Синюхи тоді збігався з межею Єлисаветградської провінції. Далі він ішов униз Бугом до його гирла та Дністра, за ним – до фортеці Кінбурн «с ея округом» (таку офіційну думку від імені членів Сенату висловив граф Григорій Потьомкін)¹²².

Досить детальний опис цієї демаркаційної лінії знаходимо в «Акте розграниценія Новороссійської губернії и Польской Украины, заключенном полномочными ея императорского величес-

¹²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1539. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 1-10.

¹²¹ Там само. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 13980. – Арк. 1; Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4953. – Арк. 5-5 зв.; Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 525. – Арк. 1 і далі; Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 1-42; Спр. 83. – Арк. 1-80; Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 335-338.

¹²² Там само. – Ф. 102. – Оп. 2. – Спр. 90. – Арк. 6-6 зв.

тва и короля Республики польских комиссарами в 5 день генваря 1781 года». Зазначимо, що мета з обох боків була визначена так: «...Навсегда упредить и отвратить бывшіе между жителями донныне споры и ссоры»¹²³. Ще раз уточнювалася вона в «Описаніи границы между Новороссійскою губернією и Польскою Україною» від 16 січня того ж року¹²⁴. Кордон в обох випадках визначався по річках Тясмин, Ірклій, Вись, Синюха (або Синя Вода), Буг (Бог), Турія, Дніпро, а також суходолом між ними.

В 1783 р. досить активно проходило «дело разграніченія Малыя Россіи от Польши в Кіевской губерній»¹²⁵.

І хоча всі ці заходи й передбачали встановлення кордонів між Російською імперією та Річчю Посполитою «отныне на будущія времена», проте справа була вирішена тільки в 1793 р., внаслідок так званого другого поділу Польщі, за яким Правобережну Україну і частину Західної Білорусі було приєднано до Московії. В результаті до складу імперії ввійшло 4533 кв. милі території, 410 міст і містечок, понад 10 тис. сіл з близько 3 млн. жителів¹²⁶.

Говорячи про внутрішні реформування після ліквідації гетьманства, слід зазначити про створення у всіх повітах спеціальних комісарств у «разсужденіи собираемых денежных доходов». Їхніми функціями опікувався генерал-губернатор. Платня кожному з очільників цих установ у 250 руб. щорічно додатковим тягарем лягла на плечі жителів Лівобережжя. І хоча в кількісному відношенні вони збігалися з чисельністю повітів, у територіальному аспекті (назви, розміщення) мали певні відмінності. Так, у межах Київського полку діяли Київське (замість Остерського) та Козелецьке комісарства; в Чернігівсь-

¹²³ Там само. – Ф. 1127. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 57-58.

¹²⁴ Там само. – Арк. 59-68.

¹²⁵ Там само. – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 81, 82.

¹²⁶ Кражное начертание истории Государства Польского от Пяста до Станислава Августа Понятовского, последнего его короля. – СПб., 1847. – С. 70; Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С. 144.

кому – Чернігівське та Березенське (замість Менського); Стародубському – Стародубське, Топальське в Стародубі (замість Погарського) та Новгород-Сіверське (додаткове); Ніжинському – співпали в назвах з повітами; Переяславському – так само; Прилуцькому – лише Іваницьке; Лубенському – Лубенське, Пирятинське (додаткове) та Роменське; Гадяцькому – співпадіння в назвах з повітами; Миргородському – лише Миргородське, а в Полтавському – тільки Полтавське¹²⁷.

Такі територіальні й адміністративні «неспівпадіння» ще більш ускладнювали й без того заплутану російськими чиновниками систему правління в межах Лівобережної України, зумовлювали зростання бюрократичного апарату, а з ним – хабарництва та зловживань.

Крім того, за наказами генерал-губернатора і розпорядженнями Малоросійської колегії з полкових старшин, бунчукових і військових товаришів був створений спеціальний загін так званих наглядачів («смотрителей») майже в усі полки (крім Полтавського) для «всякого хозяйстваеннаго наблюденія». В зв'язку з чим виникли специфічні доглядацькі інституції в Києві, Чернігові, Стародубі, Погарі, Батурині, Глухові, Переяславі, Прилуках, Лубнах і Миргороді – всього 11 у 9 полках (1766).

Стосовно повноважень генерал-губернаторів у межах Гетьманщини (до правління Катерини II) цікавими є спостереження О. Шафонського, які значною мірою відобразили реалії XVIII ст. Зокрема він зазначив: «Сии генералы-губернаторы хотя и назывались киевскими и присутствовали в Киевской губернской канцелярии, но ... город Киев и его генералы-губернаторы не имели настоящей и целой губернии, так как прочие в России генералы-губернаторы и губернаторы. Их власть и управление до Малой России и до гетманов или до их уряду вовсе не простиралась, а им была от губернии Смоленской до пределов турецьких простирающаяся граница и по ней военная стража и все пограничныя крепости, не исключая гарнизона нежин-

¹²⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 101.

ского, кроме глуховского, от московскаго обер-коменданта зависимаго, поручена»¹²⁸.

Зрозуміло, що з приходом до влади Катерини II, всі колишні прерогативи української адміністрації у взаємовідношеннях з губернаторами було скасовано. Практично завершило руйнацію полкового військово-адміністративного устрою Гетьманщини створення на її території трьох намісництв¹²⁹.

Формування документальної бази з описів намісництв здійснювалось у кілька етапів: збір інформації, її систематизація та письмове оформлення. В листопаді 1781 р. підготовлені матеріали комісія переслала до Малоросійської колегії¹³⁰.

Зокрема Чернігівське намісництво офіційно відкрив у Чернігові граф П. Румянцев-Задунайський 19 січня 1782 р. На сході воно межувало з Харківським і Катеринославським, на півдні з Київським намісництвами, на заході досягало кордонів Речі Посполитої та Могилянського намісництва, на півночі стикалося з Новгород-Сіверським намісництвом. На передодні його відкриття до складу Чернігівського полку, що більшою частиною ввійшов до намісництва, входили сотні: полкова Чернігівська, Вибельська, Слабинська, Білоуська, Роїська, Любецька, Городнянська, Седнівська, Березнянська, Столинська, Синявська, Киселівська, Менська, Волинська, Сосницька і Понорницька – всього 16¹³¹. У полку налічувалось 1 місто, 9 містечок і 719 сіл. Окрім них до території Чернігівського намісництва приєднали частинами сотні Гадяцького, Київського, Лубенського, Ніжинського, Прилуцького та Стародубського полків. За даними ревізії 1782 р., у його межах

¹²⁸ Там само. – С. 103-104.

¹²⁹ Черниговские губернские ведомости. – 1888. – № 19.

¹³⁰ Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 165, 166.

¹³¹ Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 17-20; Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007. – 380 с.

опинилось 2143 населених пункти, серед них 11 міст, 26 містечок, 659 сіл, 40 слобід, 1393 хутори з населенням 7465560 осіб (без врахування дворян). Намісництво поділено на 11 округів, або повітів: Чернігівський, Городницький, Березинський, Ніжинський, Прилуцький, Лохвицький, Глинський, Роменський, Гадяцький, Зіньківський, з районними центрами відповідних міст¹³².

За даними О. Шафонського, конкретно з Київського полку до намісництва відійшли: частини Козелецької, Кобизької, Мороської сотен і повністю Остерська, Носівська, Мринська, Олишівська сотні. Від Стародубського полку – лише частина Топальської сотні. З Ніжинського полку – сотні: 1, 2, 3 і 4 полкові, Веркіївська, Девицька, Зіньківська, 2-а Борзенська, Івангородська, Прохорська; частинами: Бахмацька та 1-а Борзенська. З Прилуцького полку – сотні: Полкова, Монанстирська, Ічанська, Іваницька, Красноколядинська, Сребрянська 1-а і 2-а Варвинська, Переволочанська; частинами: Голонська та Жоравська. З Лубенського полку – сотні: 1-а та 2-а Лохвицька, Янишпольська (або 3-я Лохвицька) Чорнуська, Городиська, 1-а та 2-а Сечанська, Глинська, Хмелівська, Костантинівська; частинами: Курінська і Роменська. Гадяцький полк увійшов майже повністю з усіма 16 сотнями, крім частини 2-ої Комишанської. Загалом же, за підрахунками О. Шафонського, до складу намісництва долучено територію 7 полків, а в них 70 сотень, з 2854 населеними пунктами і населенням 315968 душ чол. статі¹³³.

До відкриття намісництва «справжніми» містами вважались лише Чернігів і Ніжин. 1782 р. такими ж стали колишні містечка: Городня, Березна, Борзна, Прилуки, Лохвиця, Глинськ, Ромни, Гадяч і Зіньків. 26 містечок, які раніше «мали» власні сотні, опинились у статусі «звичайних».

¹³² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С.140, 196.

¹³³ Там само. – С. 150-153. Як бачимо, дані дещо різняться від вище наведених. Це, очевидно, пов'язано з тим, що вчений у цьому випадку використав матеріали ревізії 1764 р. і облік лише чоловічого населення. Географічні назви подано за джерелом.

Межі повітів Чернігівського і Городницького, що проходили по р. Дніпро, співпали з кордоном з Річчю Посполитою. На прикордонні функціонувала особлива кінна сторожа. Вона розосереджувалась у 38 станах і форпостах, які розтяглись на відстань 197 верст, починаючи від кордонів Могилівського намісництва до Київського намісництва. Лише на кордоні з останнім знаходилось 8 форпостів впродовж 42 верст.

Наскільки сильно різнився повітовий устрій від полковотенного свідчать наступні дані. Так, Чернігівський повіт складався з частин трьох полків – Чернігівського, Київського та Ніжинського, а в них з 10 сотень: Полкової, Вибельської, Слабинської, Білоуської, Ропської, Любецької, Морovenської, Остерської, Козелецької, Девицької (с. Буда). Зокрема містечко Морoven до відкриття намісництва належало до Київського полку і в ньому знаходилась сотенна канцелярія. Село Вибли було в складі Чернігівського полку, становило центр Вибельської сотні, містило відповідне правління. Всі адміністративні функції в них виявились знищеними. В схожій ситуації опинилось чимало населених пунктів новоствореного повіту. Разом з тим чіткого межування в ньому не зробили, а тому його площа залишалась до кінця не визначеною. Приблизно ж вона становила 406496 дес. і 1600 квадратних сажен¹³⁴.

Чернігівський повіт на сході й півдні межував з Березинським повітом, до південно-західної частини Київської губернії – з Козелецьким повітом, на заході з Річчю Посполитою (по р. Дніпро) та Городницьким повітом і на північ з цим же повітом. Відстань від Дніпра, кордону з Річчю Посполитою, до Березинського повіту досягала 90, а в ширину від Київської губернії до Городницького повіту 70 верст. Окружність Чернігівського повіту становила 70 верст.

Городницький повіт оформлено з частин 6 сотень 2 полків – Чернігівського (Городницька, Любецька, Білоуська, Роїська, Седнівська) та Стародубського (Тапальська). На сході він межував з Новомеським повітом (Новгород-Сіверське намісництво),

¹³⁴ Там само. – С. 223, 226.

на півдні – з Березинським і Чернігівським повітами, на заході – з Річчю Посполитою, на півночі – з Білецьким повітом (Могилівська губернія). Довжина від Дніпра до Новгород-Сіверського намісництва (с. Кмосів) досягала 115 верст, а в ширину – від межі Березинського повіту, або містечка Седніва, до кордону Могилівської губернії (посад Добрянський) – 61 версту.

Березинський повіт охопив територію частин 15 сотень 3 полків – Чернігівського (Березенська, Седнівська, Вибельська, Столинська, Менська), Ніжинського (1, 3, 4 Полкові, Веркіївська, 1-а Борзенська, Девиця-Салтиковська), Київського (Олешівська, Остерська, Козелецька, Мринська). На сході повіт значною частиною межував з Сосницьким повітом (Новгород-Сіверське намісництво), менше з Борзенським повітом; на півдні – з Ніжинським повітом; на заході – з Чернігівським, а також Козелецьким (Київське намісництво) повітами; на півночі – з Городницьким і Сосницьким (Новгород-Сіверське намісництво). Від межі Сосницького до Козелецького відстань досягала 94 верст, а між Городницьким і Борзенським – 63, між Чернігівським і Ніжинським повітами – 20 верст.

Повіт Борзенський складався з частин 2-х полків, а в них 13 сотень – Ніжинського (1-а і 2-а Борзенська, Прохорська, Зінківська, Івангородська, Бахмацька, 1, 2 і 4-а Полкова, Веркіївська) та Прилуцького (Ічанська, Голюньська, Красноколядинська). На сході Борзенський повіт межував з Конотопським (Новгород-Сіверське намісництво) і Роменським (Чернігівське намісництво) повітами; на півдні з Прилуцьким повітом; на заході – з Ніжинським, а на північному заході з Березинським повітами; на півночі з Коропським повітом (Новгород-Сіверське намісництво). Довжина від Березинського до Роменського повіту становила 125 верст, а ширина від Ніжинського до Коропського – 30 верст. Крім того, цей повіт виходив на степовий район. Досить типовою для нього стала доля містечка Івангород, яке розташувалось по обом берегам р. Остер. За польського панування воно знаходилось у власності шляхтичів, в роки Національної революції визначилось як сотенний центр,

мало відповідне адміністративне й духовне (монастирське) правління¹³⁵.

Повіт Ніжинський утворено з частин 3-х полків, а в них 10 сотень – Ніжинського (1, 2 і 4 Полкова, Веркіївська), Київського (Мринська, Козелецька, Носівська, Кобизька) та Прилуцького (Монастирська, Ічанська). На сході він межував з Борзенським повітом, на півдні – Прилуцьким, на південному заході – Козелецьким, на заході – Козелецьким і Борзенським повітами, а на півночі лише з останнім. У довжину протягнувся по Великому Катеринославському шляху, що починався від Чернігова, між межами Березинського та Прилуцького повітів на 67 верст, а в ширину – Московським шляхом, між Борзенським і Козелецьким повітами на 47 верст. Деякі містечка повіту, такі, як Веркіївка та Мрин, до відкриття намісництва були центрами сотень, мали власне відповідне правління¹³⁶.

На відміну багатьох інших, Прилуцький повіт сформувався головним чином з частини одного полку – Прилуцького, а в ньому 9 сотень (Полкова, Іваницька, Переволочанська, Срібрянська, Жоравська, 1 і 2 Варвинська, Монастирська, Ічанська). На сході він стикався з Роменським і Глинським повітами; на півдні – з Пирятинським (Київське намісництво); на заході – з Переяславським і Ніжинським; на півночі – з Борзенським і Ніжинським. Довжина (між Ніжинським, Глинським і Пирятинським) досягала 64 верст, а ширина (між Роменським і Переяславським повітами) – 52 версти і 100 сажень¹³⁷.

Повіт Глинський утворено за рахунок частини 3-х полків, а в них 11 сотень – Лубенського (Глинська, 1-а і 2-а Люхвицька, Куринська, Костянтинівська, Роменська, Янишпольська), Прилуцького (Срібрянська, 1-а і 2-а Варвинська) та Гадяцького (3-я Гадяцька). На сході він межував з Гадяцьким повітом, на півдні – з Лохвицьким, на заході – з Пирятинським і Прилуць-

¹³⁵ Там само. – С. 389, 390, 394.

¹³⁶ Там само. – С. 427, 428.

¹³⁷ Там само. – С. 488, 489.

ким, на півночі – з Роменським повітом. Довжина (між Прилуцьким і Гадяцьким) досягала 70 верст, а ширина (від Роменського до Лохвицького) – 45 верст¹³⁸.

Повіт Роменський складено з частин 2-х полків, 7 сотень – Лубенського (Роменська, Хмелевська, Костянтинівська, Глинська) та Прилуцького 2-а Варвинська, Срібрянська, Красноколядинська). Ця територіально-адміністративна одиниця межувала: на сході з повітом Недригайлівським (Харківське намісництво*) і Гадяцьким; на півдні – з Глинським; на заході – з Прилуцьким і Борзенським; на півночі – з Конотопським (Новгород-Сіверське намісництво). Довжина (між повітами Борзенським і Гадяцьким) становила 100 верст, ширина (від межі Глинського до Конотопського) – 40 верст.

Повіт Лохвицький утворено з частин 2-х полків, 10 сотень: Лубенського (1-а, 2-а Полкова, Янишпольська, Чорнуска, Городиська, Куринська; 1-а, 2-а Сечанська) та Гадяцького (Рашевська, 2-а Колишанська). Він стикався на сході з Гадяцьким і Миргородським повітами; на півдні – з Лубенським і Пирятинським; на заході – з Глинським. В довжину (між повітами Пирятинським і Гадяцьким) сягав 61,5 верст, у ширину (від межі Глинського до Лубенського) – 25 верст.

Гадяцький повіт, як і Прилуцький, сформовано з одного полку – Гадяцького, а в ньому 6 сотень (1, 2 і 3 Полкова, Веприцька, Рашевська, Лютенська). На сході від межував з Зіньківським, Недригайлівським і Лебединським повітами, на півдні – з Миргородським; на заході – з Лохвицьким і Глинським, на півночі – з Роменським. Довжина (від Недригайлівського до Миргородського, тобто між кордонами Харківського та Київського

¹³⁸ Там само. – С. 522, 523.

* Харківське намісництво створено за указом царського уряду від 25 квітня 1780 р. До нього ввійшли Ізюмська, Охтирська, Сумська, Харківська провінції ліквідованої Слобідсько-Української губернії і невелика частина Белгородської Губернії // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XX. – № 15004; Топографическое описание Харьковского наместничества / с предисловием и примечаниями Д.И. Багалея. – Харьков, 1888.

намісництва) досягла 60 верст, а ширина (від Лохвицького до Зіньківського, в районі урочища Громадське) – 40 верст.

Зіньківський повіт також складався з частин того ж полку, 10 сотень (1, 2 і 3 Зіньківська, а саме хутори в них, Грунська, Куземинська, 1, 2 і 3 Опішнянська, 2-а Ковалевська, Лютенська). На сході він межував з Охтирським і Краснокутським повітами (обидва Харківського намісництва); на півдні – з частиною Полтавського полку (Катеринославське намісництво); на заході – з Миргородським і Гадяцьким; на півночі – знову з Охтирським. Довжина (від Охтирського до Полтавського) становила 48 верст, ширина (між Охтирським і Миргородським) – 30 верст.

Як бачимо, вся територія полків, а в них сотень, була штучно пошматована і, на перший погляд, хаотично складена в межах не лише різних повітів, а й намісництв. Повтори назв одних і тих самих сотень свідчать про те. Доволі показовим у цьому контексті є приклад з 1, 2 і 3 Полковими сотнями Гадяцького полку, які опинилися в складі одноіменного повіту, а хутори в них відійшли до Зіньківського повіту. Більше того, 3-я Полкова (Гадяцька) також зазначена в складі Глинського повіту. Деякі частини інших сотень Гадяцького полку приписали до Лохвицького повіту. Цілком очевидно, що порівняно часті «реформування» на території Гетьманщини протягом XVIII ст. спричинили не тільки рясноту понять і термінів: полк, повіт, комісарство, намісництво, губернія тощо, а й плутанину в їх сприйнятті та застосуванні місцевими жителями. Так, джерела 80-90-х років зафіксували часте застосування замість поняття «намісництво» (Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське) «губернія». Це, наприклад, знайшло своє яскраве відображення в праці О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание...». Навіть після ліквідації полково-сотенного устрою і заміни його на повітовий у народі ще довго побутувало поняття «полк». Наприклад, виходець з такого-то полку, аж ніяк не повіту. Водночас царським урядом здійснювалось прискорене стирання однієї з характерних рис ментальності козацтва – усвідомлення приналежності до певної військово- адміністративної одиниці – сотні чи полку.

Не менш складно та плутано, в дусі поширення загальноімперських законів і порядків за обласною реформою 1775 р., відбувалось формування Новгород-Сіверського намісництва з його адміністративним центром, де розмістилось головне правління на чолі з губернатором (намісником). На відміну від Чернігівського намісництва, як і Київського, тут не було окремого полку, котрий би складав основу його адміністративно-територіального поділу. До Новгород-Сіверського намісництва ввійшли такі 11 повітів, утворених з частин колишніх полків, а в них подрібнених сотень: *Новгород-Сіверський* – з Стародубського полку (Новгород-Сіверська та Шептаківська сотні) та Чернігівського полку (Сосницька, Волинська та Понорницька сотні); *Стародубський* – з Стародубського полку (1 і 2-а Полкова, Топальська, Новомістська, Мглинська, Шептаківська та Бакланська сотні); *Погарський* – з Стародубського (Погарська, Бакланська, 1 і 2-а Почепівська, Новгородська та Шептаківська сотні) і Ніжинського (Ямпільська сотня) полків; *Мглинський* – з Стародубського (Мглинська, Бакланська, 1 і 2-а Почепівська сотні); *Глухівський* – з Ніжинського (Глухівська й Ямпільська сотні) та Стародубського (Новгородська сотня) полків; *Кролевецький* – з Чернігівського (Понорницька сотня), Ніжинського (Кролевецька, Воронежська, Коропська, Батуринська, Ямпільська, Конотопська, Глухівська сотні) та Стародубського (Новгородська і Шестаківська сотні) полків; *Коропський* – з Ніжинського (Коропська, Бахмачська, 1 і 2-а Борзенська, Батуринська, Шаповалівська і Новомлинська сотні) та Чернігівського (Менська й Сосницька сотні) полків; *Сосницький* – з Ніжинського (Конотопська, Глухівська, Попівська сотні), Лубенського (Костянтинівська, Хмелівська, Роменська, Смелянська сотні) й Прилуцького (Голюньська сотня) полків; *Новомістський* – з Стародубського полку (Топальська, 2-а Полкова); *Суразький* – з Стародубського полку (Мглинська, Новомістська, Топальська сотні). 1782 р. на території Новгород-Сіверського намісництва значилось 11 міст, 20 містечок і ще 2186 різних населених пунктів з людністю 371046 душ чол. статі.

За матеріалами, які використав П. Федоренко, в межах Новгород-Сіверського намісництва налічувалось 74902 двори, в них 93781 хата, без дворових хат – 8053, де мешкало 306879 душ чол. статі. Для порівняння, за його ж даними, в Чернігівському намісництві було 66168 дворів, а в них 102987 хат, без дворових хат – 7655, 308389 душ чол. статі¹³⁹.

Щоб краще усвідомити межі Київського намісництва, окреслимо хоча б приблизно його територію в сучасних вимірах. Вона повністю або в частинах охоплювала: Києво-Святошинський, Васильківський та Обухівський райони Київської області (правий берег Дніпра), а також велику частину лівобережного регіону: на Київщині – Баришівський, Бориспільський, Броварський, Вишгородський, Переяслав-Хмельницький і Яготинський райони; на Чернігівщині – Бобровицький, Варвинський, Козелецький, Носівський, Прилуцький; на Полтавщині – Великобагачанський, Глобинський, Гребінківський, Лубенський, Миргородський, Оржицький, Пирятинський, Решетилівський, Семенівський, Хорольський, Чорнухинський і Шишацький райони; на Черкащині – Драбівський, Золотоніський і Чорнобаївський райони¹⁴⁰.

Стосовно ж безпосередньо Київського намісництва 1781 р., то воно було утворено з таких 11 повітів: Київського, Козелецького, Остерського (Острозького), Переяславського, Золотоніського, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Голтвянського та Городиського (Градизького).

До складу *Київського повіту* ввійшли частини таких полків і сотень:

- полку Київського, сотні Київської – м. Київ з околицями і ще 113 населених пунктів, а в них 5940 хат, 21547 душ чол. статі*;

¹³⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва. – С. XVII.

¹⁴⁰ Передмова // Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. – К., 1989. – С. 7-8.

* Всі статистичні дані по Київському намісництву наведені за ревізією 1764 р., назви населених пунктів за документом.

- сотні Гоголівської – 7 населених пунктів (4 села, 1 слобідка, 2 хутори), 191 хата, 666 душ чол. статі;
- сотні Бориспільської 20 населених пунктів, 440 хат, 1494 душі чол. статі;
- полку Переяславського, сотні Воронківської – м-ко Воронків і ще 13 населених пунктів, 1491 хата, 3748 душ чол. статі.

А всього в повіті Київському – 1 місто та 153 інших населених пункти, 8062 хати, 27455 душ чол. статі¹⁴¹.

До складу *Козелецького повіту* ввійшли частини таких полків і сотень:

- полку Київського, сотні Козелецької – м. Козелець і ще 33 населених пункти, 1461 хата, 4691 душа чол. статі;
- сотні Остерської – 16 населених пунктів, 511 хат, 1315 душ чол. статі;
- сотні Бобровицької – м-ко Бобровиця і ще 14 населених пункти, 1629 хат, 4224 душі чол. статі;
- сотні Кобизької – м-ко Кобижча і ще 13 населених пункти, 1588 хат, 4390 душ чол. статі;
- сотні Носівської – 3 села, 363 хати, 821 душа чол. статі;
- полку Переяславського, сотні Березанської – 10 населених пунктів, 1045 хат, 3274 душі чол. статі;
- сотні Басанської – м-ко Басань і Биків та ще 31 населений пункт, 3581 хата, 9585 душ чол. статі.

А всього в повіті Козелецькому – 1 місто, 4 містечка, 120 інших населених пунктів, 10178 хат, 28400 душ чол. статі¹⁴².

До складу *Остерського повіту* долучено частини таких полків і сотень:

- полку Київського, сотні Остерської – м. Остер з околицею, м-ко Метки та ще 54 населених пункти (41 село і 13 хуторів), 2598 хат, 7973 душі чол. статі;

¹⁴¹ Опис Київського намісництва 1781 р. // Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. – С. 90-94.

¹⁴² Там само. – С. 94-97.

- сотні Моровської – 2 села, 75 хат, 220 душ чол. статі;
- сотні Бобровицької – 2 села, 153 хаги, 537 душ чол. статі;
- сотні Козелецької – 2 села, 1 хутір, 329 хат, 1077 душ чол. статі;
- сотні Гоголівської – м-ко Гоголівка, 15 сіл і 4 хутори, 1745 хат, 5499 душ чол. статі;
- сотні Бориспільської – м-ко Бориспіль і ще 9 населених пункти (4 села, 5 хуторів), 1607 хат, 4710 душ чол. статі;
- сотні Київської – м-ко Бровари та 2 села, 223 хаги, 709 душ чол. статі;
- полку Переяславського, сотні Басанської – 2 села, 143 хаги, 494 душі чол. статі;
- сотні Березанської – 2 села і 1 хутір, 174 хаги, 526 душ чол. статі;
- сотні Баришевської – м-ко Баришевка і ще 22 населених пункти, 1730 хат, 4976 душ чол. статі.

А всього в повіті Остерському – 1 місто, 5 містечок, 118 сіл і хуторів, 8777 хат, 26721 душа чол. статі¹⁴³.

До складу *Переяславського повіту* ввійшли такі території:

- полку Переяславського, сотні 1-ої Полкової – м. Переяслав і ще 16 населених пунктів, 2905 хат, 7165 душ чол. статі;
- сотні 2-ої Полкової – 16 населених пунктів, 1829 хат, 4277 душ чол. статі;
- сотні 3-ої Полкової – 14 населених пункти, 1096 хат, 2360 душ чол. статі;
- сотні Терехтимирівської – 21 населений пункт, 585 хат, 1431 душа чол. статі;
- сотні Березанської – м-ко Березань, 1 село та 3 хутори, 583 хаги, 1612 душ чол. статі;
- сотні Гельмязівської – 4 села, 437 хат, 1056 душ чол. статі;
- сотні Яготинської – м-ко Яготин, 74 населених пунктів, 3519 хат, 9804 душі чол. статі.

А всього в повіті Переяславському – 1 місто, 2 містечка, ще 129 населених пункти, 10954 хаги, 27705 душ чол. статі¹⁴⁴.

¹⁴³ Там само. – С. 97-100.

¹⁴⁴ Там само. – С. 100-104.

До складу *Золотоніського повіту* долучено:

- полку Переяславського, сотні Золотоніської – м. Золотоноша, 22 села і слободи, 66 хуторів, 3231 хата, 6789 душ чол. статі;
- сотні 2-ої Полкової – 1 село, 309 хат, 631 душа чол. статі;
- сотні Піщанської – м-ко Піщане, 2 села і 7 хуторів, 660 хат, 1118 душ чол. статі;
- сотні Бубнівської – м-ко Бубнів, 3 села, 2 хутори, 682 хати, 1435 душ чол. статі;
- сотні Домонтівської – м-ко Домонтів, 3 села, 6 хуторів, 601 хата, 1600 душ чол. статі;
- сотні Кропивнянської – м-ко Кропивна, 10 сіл і слобод, 36 хуторів, 2347 хат, 4542 душ чол. статі;
- сотні Канівської – 1 село та 1 хутір, 420 хат, 967 душ чол. статі;
- сотні Іркліївської – 1 слобода, 32 хати, 32 душі чол. статі;
- сотні Гельмязівської – м-ко Гельмязів, 8 сіл і 14 хуторів, 2094 хати, 4887 душ чол. статі;
- сотні Ліплянської (Ліпльавської) – м-ко Ліплява, 2 села і 6 хуторів, 358 хат, 775 душ чол. статі;
- сотні Яготинської – 9 населених пунктів, 351 хата, 1003 душ чол. статі;
- полку Лубенського, сотні Яблунівської – м-ко Яблунів, 9 сіл і 30 хуторів, 1538 хат, 3841 душ чол. статі;
- сотні 1-ої Пирятинської – 7 населених пунктів, 255 хат, 271 душа чол. статі.

А всього в повіті Золотоніському – 1 місто, 7 містечок, 246 сіл, слобод і хуторів, 12878 хат, 27832 душі чол. статі¹⁴⁵.

Пирятинський повіт сформовано:

- полку Лубенського, сотні 1-ої Пирятинської – м. Пирятин, ще 71 населений пункт, 4312 хат, 10738 душ чол. статі;
- сотні 2-ої Пирятинської – 15 населених пунктів, 1049 хат, 2791 душа чол. статі;
- сотні Яблунівської – 5 населених пунктів, 535 хат, 1216 душ чол. статі;

¹⁴⁵ Там само. – С. 104-110.

- сотні Курінської – 2 села, 344 хати, 894 душі чол. статі;
- полку Ніжинського, сотні 1-ої Полкової – 1 село, 140 хат, 304 душі чол. статі;
- полку Прилуцького, сотні Переволочанської – 6 населених пунктів, 305 хат, 854 душі чол. статі;
- сотні Жоравської – 2 села, 461 хата, 1113 душ чол. статі;
- сотні Полкової – 49 населених пунктів, 2001 хата, 2053 (?) душ чол. статі*;
- полку Переяславського, сотні Яготинської – 14 населених пунктів, 753 хати, 1306 душ чол. статі;
- сотні Басанської – 5 населених пунктів, 395 хат, 1517 душ чол. статі.

А всього в повіті Пирятинському – 1 місто, 180 сіл, слобод і хуторів, 10295 хат, 26900 душ чол. статі¹⁴⁶.

До складу *Лубенського повіту* долучено:

- полку Лубенського, сотні 1-ої Полкової – м. Лубни, ще 46 населених пунктів, 2419 хат, 5282 душі чол. статі;
- сотні 2-ої Полкової – 113 населених пункти, 2934 хати, 6951 душа чол. статі;
- сотні Снітинської (Снятинської) – м-ко Снітин (Снятин), 26 населених пунктів, 2621 хата, 6589 душ чол. статі;
- сотні 1-ої Сечанської – 1 село, 97 хат, 302 душі чол. статі;
- сотні 2-ої Сечанської – 2 села, 390 хат, 856 душ чол. статі;
- сотні Городиської – 5 населених пунктів, 367 хат, 788 душ чол. статі;
- сотні Курінської – м-ко Куріньки, ще 21 населений пункт, 806 хат, 2038 душ чол. статі;
- сотні Лукомської – 3 населених пункти, 161 хата, 413 душ чол. статі;
- сотні 1-ої Пирятинської – 8 населених пунктів, 298 хат, 698 душ чол. статі;

* У документі означено загальну кількість душ чол. статі 66, що зовсім не зрозуміло, адже лише підсусідків налічувалось 1758 осіб, козаків 245, інших різних осіб – 50.

¹⁴⁶ Там само. – С. 110-115.

- сотні Яблунівської – 10 населених пунктів, 453 хати, 1065 душ чол. статі;

- сотні 2-ої Пирятинської – 8 населених пунктів, 271 хата, 655 душ чол. статі;

- сотні Горошинської – 4 населених пункта, 198 хат, 507 душ чол. статі;

- полку Миргородського, сотні 1-ої Полкової – 9 населених пункти, 365 хат, 1066 душ чол. статі.

А всього в повіті Лубенському – 1 місто, 1 містечко, 247 сіл, слобод і хуторів, 11380 хат, 27210 душ чол. статі¹⁴⁷.

Миргородський повіт сформовано:

- полку Миргородського, сотні 1-ої Полкової – м. Миргород, 49 сіл, слобід і хуторів, 2814 хат, 7061 душа чол. статі;

- сотні 2-ої Полкової – м-ко Хомутець (Хомутка), ще 65 населених пунктів, 2991 хата, 8278 душ чол. статі;

- сотні Сорочинської – м-ко* Сорочинці, ще 45 населених пунктів, 2005 хат, 5539 душ чол. статі;

- сотні Яресківської – 1 село, 10 хат, 10 душ чол. статі;

- сотні Устивицької – 3 населених пункта, 163 хати, 384 душі чол. статі;

- полку Гадяцького, сотні 1-ої Ковалівської – м-ко Ковалівка, 1 слобода та 38 хуторів, 792 хати, 1661 душа чол. статі;

- сотні 2-ої Ковалівської – м-ко Борки, 2 села і 6 хуторів, 716 хат, 1601 душа чол. статі;

- сотні Лютенської – 2 села, 153 хати, 335 душ чол. статі;

- сотні 1-ої Комишанської – м-ко Комишна (Комишня) і 84 хутора, 1375 хат, 3056 душ чол. статі;

- сотні 2-ої Комишанської – 2 населених пункти, 32 хати, 32 душі чол. статі.

А всього в повіті Миргородському – 1 місто, 5 містечок, 298 сіл, слобод і хуторів, 11051 хата, 27915 душ чол. статі¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Там само. – С. 115-121.

* У документі значиться як місто.

¹⁴⁸ Там само. – С. 121-128.

До *Хорольського* повіту долучено:

- полку Миргородського, сотні Хорольської – м-ко* Хорол, 15 сіл і слобод, 178 хуторів, 3557 хат, 8553 душі чол. статі;

- сотні Устивицької – м-ко Устивиця, ще 12 населених пунктів, 937 хат, 2712 душ чол. статі;

- сотні Богацької – м-ко Богачка, ще 47 населених пунктів, 978 хат, 2713 душ чол. статі;

- полку Лубенського, сотні Горошинської – м-ко Горошин і Оржиця, 100 сіл, слобод і хуторів, 2245 хат, 5461 душа чол. статі;

- сотні 2-ої Пирятинської – 9 населених пункти, 387 хат, 975 душ чол. статі;

- сотні Лукомської – м-ко Лукоми (Лукім'я), ще 42 населених пункти, 1403 хати, 3409 душ чол. статі;

- сотні Яблунівської – 19 населених пунктів, 839 хат, 2582 душі чол. статі;

- сотні Кропивнянської – 1 село і 1 хутір, 195 хат, 198 душ чол. статі.

А всього в повіті Хорольському – 6 містечок, 414 сіл, слобод і хуторів, 10541 хата, 26405 душ чол. статі¹⁴⁹.

Городиський повіт сформовано:

- полку Миргородського, сотні Городиської – м. Городище (Градицьк), 82 населених пункти, 2434 хати, 5897 душ чол. статі;

- сотні Хорольської – 10 населених пунктів, 408 хат, 1026 душ чол. статі;

- полку Лубенського, сотні Чигрин-Дібровської – містечка Чигрин-Діброва та Вереміївка, ще 76 населених пункти, 5844 хат, 4467* душ чол. статі;

- сотні Жовнинської – м-ко Жовнине, ще 57 населених пунктів, 2311 хат, 5652 душ чол. статі;

- сотні Горошинської – м-ко Буромка, ще 4 населених пункти, 605 хат, 1357 душ чол. статі;

* У документі визначено містом.

¹⁴⁹ Там само. – С. 128-138.

* Очевидно, дані неповні, бо за логікою не може бути більше хат, ніж жителів.

- сотні Лукомської – 10 населених пунктів, 554 хати, 1294 душі чол. статі;

- полку Переяславського, сотні Кропивнянської – 1 слобода, 15 хат, 16 душ чол. статі;

- сотні Канівської – 4 села, 831 хата, 1586 душ чол. статі;
сотні Іркліївської – м-ко Іркліїв, ще 41 населений пункт, 2269 хат, 4782 душі чол. статі.

А всього в повіті Городиському – 1 місто, 5 містечок, 159 сіл, слобод і хуторів, 11635 хат, 27438 душ чол. статі¹⁵⁰.

Голтвянський повіт сформовано:

- полку Миргородського, сотні Голтвянської – м. Голтва, 13 сіл і слобод, 215 хуторів, 2672 хати, 7384 душі чол. статі;

- сотні Остапівської – м-ко Остап'є (Остапівка), 8 сіл і 81 хутір, 2087 хат, 4998 душ чол. статі;

- сотні Білоцерківської – м-ка Білоцерківка та Балаклія, 2 села і 149 хуторів, 1491 хат, 3449 душ чол. статі;

- сотні Хорольської – 46 населених пункти, 1297 хат, 3514 душ чол. статі;

- сотні Богацької – 7 населених пунктів, 154 хат, 372 душі чол. статі;

- сотні Яреськівської – м-ко Яреськи, 4 села та 82 хутора, 1051 хата, 2736 душ чол. статі;

- сотні Шишацької – м-ко Шишаки, 1 село та 120 хуторів, 1243 хати, 3111 душ чол. статі¹⁵¹.

Отже, до складу Київського намісництва, як до Чернігівського та Новгород-Сіверського, ввійшла досить пошматована територія колишньої Гетьманщини, а саме полків Київського, Переяславського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Прилуцького та Гадяцького. Про частини останніх трьох чомусь не зазначено в новітньому виданні – «Енциклопедії історії України»¹⁵².

¹⁵⁰ Там само. – С. 138-144.

¹⁵¹ Там само. – С. 144-159.

¹⁵² Путро О.І. Київське намісництво // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4: Ка-Ком. – С. 248-249.

З усього видно, ще раз наголосимо на цьому, що Катерина II з ненавистю ставилась до залишків козацької автономії й зокрема до її полково-сотенного устрою. З листування імператриці з графом Румянцевим видно, що вона дуже поспішала переорганізувати Україну – відкрити намісництва, а тому кілька разів призначала, але відкладала час їх урочистого проголошення через затримку в зборі матеріалів¹⁵³.

Як бачимо з наведеного вище фактажу, в формуванні територій усіх трьох намісництв простежувалось мало логіки, не враховувались і традиції попереднього устрою. Наприклад, до якогось повіту могло ввійти декілька сотень 2-х, а то й 4-х полків. Траплялись випадки, що до повіту приєднувалось якесь одне село з всього кількома хатами. Так, до Городиського повіту з полку Переяславського, сотні Кропивнянської було долучено лише 1 слободу, де налічувалось 15 хат, а в них 16 душ чол. статі. До Золотоніського повіту з Лубенського полку, сотні 2-ої Полкової включене тільки 1 село, де мешкало 631 особа чол. статі в 309 хатах.

Згідно з «Історичним і географічним описом Київського намісництва 1787 р.» воно «по геометрическому исчислению» займало площу в 3973785 дес.¹⁵⁴ У містах проживало 61847 осіб, а в повітах – 736936, серед них: князівських родів – 6; графських – 3; дворянських родів – 1175; різночинців – 8725; «духовно-світського сану» – 4795; монахів – 349; монахинь – 382; купців – 701; міщан – 23145; козаків – 303316; казенних поселенців – 105306; поміщицьких селян – 301064; різночинських і козацьких підсусідків – 49785 осіб¹⁵⁵. Щодо управління зазначено: «Светские правительства устанавлены в нем сообразно высочайшему «Учреждению о губерніях» (1775 р. – *О.Г.*), но суд производят по прежде употребляемому в сем крае, в

¹⁵³ Федоренко П. [Передмова] // Опис Новгород-Сіверського намісництва. – С. XVIII.

¹⁵⁴ Описи Київського намісництва. – С. 176.

¹⁵⁵ Там само. – С. 178.

городах магдебургському праву, в земстве – Литовському статуту, с заимствованиєм всероссийских законов»¹⁵⁶.

Київський повіт охоплював територію по обох берегах Дніпра. З правого берегу він межував з Річчю Посполитою. Природними кордонами при цьому стали: на північно-західному напрямку – р. Ірпінь і на південно-західному – р. Стугна, а також їхні притоки. Власне Стугна протікала за м-ком Васильків (колишніх Київських сотні й полку), потім повертала в середину повіту. Обидві ріки впадають в Дніпро. На його лівому боці Київський повіт стикався з Остерським і трохи з Переяславським повітами. Адміністративно-територіальна одиниця «по геометрическому исчисленію» мала: 439264 десятин, 1 місто, 6 містечок, 114 сіл і хуторів, 2716 козаків, 20510 казенних селян, 2535 власницьких посполитих, 111 підсусідків, 97 циган, а всього в повіті душ чол. статі – 35456¹⁵⁷.

Остерський повіт сягав Речі Посполитої та Черніговського намісництва на обох берегах р. Десна, далі тягнувся кордоном по Дніпру. Місцями він межував з Козелецьким, Переяславським і Київським повітами. Займав територію в 476118,5 десятин, на якій значилось: 1 місто, 5 містечок, 107 сіл і хуторів, а в них 8514 дворів, 213 церковників, 81 дворянський рід, 164 різночинця, 10458 козаків, 10821 казенних селян, 7583 власних посполитих, 910 підсусідків, 2 циган, а всього в повіті 31356 душ чол. статі¹⁵⁸.

Козелецький повіт розташовувався між кордонами Ніжинського, Пирятинського, Переяславського та Остерського повітів. Його простір сягав 323553 десятин, де існувало: 1 місто, 4 містечка, 106 сіл і хуторів, а в них 9751 двір, 170 церковників, 12 монахів, 1 графський рід, 125 дворянських родин, 436 різночинців, 14771 козаків, 1900 казенних селян, 14817 власницьких посполитих, 2771 підсусідок, 118 циган. А всього в місті й повіті налічувалося 36 281 душа чол. статі¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Там само. – С. 179.

¹⁵⁷ Описи Київського намісництва. – С. 198.

¹⁵⁸ Там само. – С. 202.

¹⁵⁹ Там само. – С. 203, 206.

Переяславський повіт за течією Дніпра розташовувався на лівому березі, а на правому – Річ Посполита. Навколо нього знаходились Київський, Остерський, Козелецький, Пирятинський і Золотоніський повіти. Мав у собі 405880 десятин площі, 1 місто, 2 містечка, 114 сіл і хуторів, 10467 дворів, 180 церковників, 1 графський і 110 дворянських родів, 319 різночинців, 15415 козаків, 2677 казенних селян, 13484 власницьких посполитих, 3001 підсусідка, 372 цигана, а всього 38143 душі чол. статі¹⁶⁰.

Пирятинський повіт протягнувся до Чернігівського намісництва, де межував напроти Прилуцького повіту, незначною частиною з Глинським і Лохвицьким, а далі – з Лубенським, Золотоніським, Переяславським і Козелецьким. Його площа становила 345986,5 десятин. У повіті налічувалось: 1 місто, 133 села і хутора, в них 10077 дворів, 159 церковників, 112 дворянських родин, 279 різночинців, 8772 козаки, 3390 казенних селян, 19364 власницьких посполитих, 2735 підсусідків, 32 цигана, а всього 36627 душ чол. статі¹⁶¹.

Лубенський повіт знаходився в оточенні Лохвицького, Миргородського, Хорольського, Золотоніського та Пирятинського повітів, стикався з Чернігівським намісництвом. Він займав територію в 270899,7 десятин. У ньому значилось: 1 місто, 2 містечка, 142 села і хутора, в них: 39 монахів, 1 графська та 100 дворянських родин, 133 різночинця, 15717 козаків, 3258 казенних селян, 11878 власницьких посполитих, 2007 підсусідків, 29 циган, а всього 35033 душ чол. статі¹⁶².

Миргородський повіт також межував кордоном з Чернігівським намісництвом, Лохвицьким, Гадяцьким і Зіньківським, далі – з Голтвянським, Хорольським і Лубенським повітами. Мав площу 245020 десятин, 1 місто, 6 містечок, 78 сіл і хуторів, а в них: 10606 дворів, 163 церковника, 3 княжеських і 171 дво-

¹⁶⁰ Там само. – С. 210.

¹⁶¹ Там само. – С. 214.

¹⁶² Там само. – С. 215, 218.

рянську родину, 449 різночинців, 15941 козака, 1093 казенних селянина, 12898 власницьких посполитих, 1774 підсусідки та 12 циган, а всього 35398 душ чол. статі¹⁶³.

У середині Київського намісництва перебував *Хорольський повіт*, який оточували Городиський, Золотоніський, Лубенський, Миргородський і Голтвянський повіти. Його площа досягала 250625,7 десятин, де знаходилося 1 місто, 3 містечка, 163 села та хутора, а в них: 10228 дворів, 171 церковник, 50 дворянських родин, 198 різночинців, 13217 козаків, 477 казенних селян, 17303 власницьких посполитих, 2654 підсусідків і 179 циган, а всього 36635 душ чол. статі¹⁶⁴.

Голтвянський повіт прилягав до Катеринославського намісництва, з інших боків – до Городиського, Хорольського та Миргородського повітів. Площу займав 273437,5 десятин, на якій розмістились: 1 місто, 1 містечко, 158 сіл і хуторів, 10247 дворів, а людності – 144 церковники, 1 князівська і 124 дворянських родин, 345 різночинців, 14871 козаків, 910 казенних селян 13176 власницьких посполитих, 2275 підсусідків, 83 цигана. А всього в повіті мешкало 33382 душі чол. статі¹⁶⁵.

Крайнім у Київському намісництві вважався *Городиський повіт*. За течією Дніпра, з лівого боку він межував з Річчю Посполитою, а також Катеринославською губернією, Золотоніським, Хорольським і Голтвянським повітами. Його площа досягала 394146 десятин. У ньому налічувалось: 1 місто, 4 містечка, 77 сіл і хуторів, 170 церковників, 88 дворянських родин, 365 різночинців, 16530 козаків, 4399 казенних селян, 10657 власницьких посполитих, 2365 підсусідків, 44 цигана. Все ж населення повіту становило 37726 душ чол. статі¹⁶⁶.

Золотоніський повіт зосередився поблизу Дніпра, за його течією на лівому березі, нижче Переяславського повіту. Річкою

¹⁶³ Там само. – С. 219.

¹⁶⁴ Там само. – С. 224, 225.

¹⁶⁵ Там само. – С. 228.

¹⁶⁶ Там само. – С. 229, 234.

проходив кордон з Річчю Посполитою. Площу займав 448846,3 десятини, де розмістились: 1 місто, 7 містечок, 219 сіл і хуторів, 12593 двори, де мешкало – 226 церковників, 138 дворянських родин, 738 різночинців, 15818 козаків, 1035 казенних селян, 19320 власницьких посполитих, 2466 підсусідків і 139 циган. А всього в повіті проживало 41834 душ чол. статі¹⁶⁷.

Прикметно, що в «Історичному та географічному описі Київського намісництва 1787 р.» всі сформовані на той час намісництва термінологічно визначено губерніями.

В 1787 р. автори «Книги Київського намісництва» провели дуже кропітку роботу, розписавши за абеткою всі населені пункти по повітах, водночас із позначкою їхніх власників і кількістю мешканців у них (чол. статі)¹⁶⁸.

До реформування колишньої території Гетьманщини чималих зусиль доклав і імператор Павло I (1754-1801), син Петра III і Катерини II. Очевидно, через своє настирливе бажання скасувати більшість новшеств, встановлених матір'ю, він на початку свого царювання, а саме 30 листопада 1796 р., видав указ «О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошнім правилам и прежним порядкам»¹⁶⁹. Згідно імператорської волі, водночас ліквідовувались запроваджені Катериною II намісництва (Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Катеринославське), а замість них створювались губернії, зокрема на Лівобережжі – Малоросійська. Безпосередньо в указі йшлося про те, щоб «вместо бывших до сего трех наместничеств, быть одной губернии... причисля к оной отделенныя к Новороссійской, что потом названа Екатеринославскою, губернии, Полтавскій бывшей полк, також от бывшего Миргородскаго полка город Кременчуг с прочими местечками и селеніями, а равномерно и уезды, после того к Екатеринославской

¹⁶⁷ Там само. – С. 235.

¹⁶⁸ Книга Київського намісництва 1787 р. // Там само. – С. 237-280.

¹⁶⁹ ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXIV. – № 17594. – С. 213.

же губернії отделенные»¹⁷⁰. Як би там не було і які б цілі не переслідував Павло І, своїм розпорядженням він *фактично відновив історичну територію (точніше – кордони) Гетьманщини ХVІІ – першої половини ХVІІІ ст.* Малоросійська губернія охопила: повністю землі Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв; «традиційну» лівобережну частину Київського намісництва; Полтавський, Градизький, Хорольський, Миргородський, частково Костянтиноградський і Олександрівський повіти* Катеринославського намісництва. Губернським містом визначено Чернігів. разом з тим, намісницькі правління ще деякий час продовжували своє функціонування, щоб передати у відповідні державні органи документацію й накопичену інформацію.

Того ж року новим малоросійським генерал-губернатором призначено Сергія Кузьмовича Вязмітінова (1749-1819), який перед тим «состоял при Румянцеве», а з 1790 р. був могилівським губернатором. Він очолив головну виконавчу інституцію в краї – Губернське правління. Саме ця установа зобов'язувалась з'ясувати питання: «...В каких именно городах, крепостях или местечках существовали прежде земские и подкоморские суды, какие именно к ведомству каждого принадлежали селении» і скільки в них налучувалось людності, а також зібрати «генеральні» карти місцевостей, що ввійшли до складу Малоросійської губернії¹⁷¹.

На початку січня 1797 р. до Малоросійського губернського правління почали надходити відповідні відомості з казенних палат. Протягом січня було отримано й перший комплект карт Київського, Новгород-Сіверського та Катеринославського намісництв. Певна затримка сталася з оформленням і передачею карт топографічних матеріалів Чернігівського намісництва, через недбалість місцевих землемірів і чиновників¹⁷².

¹⁷⁰ Там само.

* Решта території ліквідованого Катеринославського намісництва приєднано до Новоросійської губернії (1796).

¹⁷¹ ЦДІАК України. – Ф. 1336. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 322.

¹⁷² Передмова // Описи Лівобережної Укріни кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. – К., 1997. – С. 6.

Територіальні реформування Павла I досить швидко звелися нанівець у зв'язку з державним переворотом 11 березня 1801 р., а саме вбивством імператора і зведенням на престол його сина Олександра I. Згідно «Маніфесту» нового царя, який проголосив повернення до засад політики Катерини II, було здійснено адміністративно-територіальну реорганізацію. Вже указ від 9 вересня того ж року передбачав створення замість Малоросійської губернії двох інших – Чернігівської та Полтавської з подвійним набором урядовців, поліцейського та судового апарату. Проте повітовий поділ залишився незміним¹⁷³.

Коли ж конкретно говорити про параметри та склад Малоросійської губернії, то, словами тогочасного документа, вони виглядали так: вона «составленная при возстановлении своем из наместничеств: Новгород-Северскаго, частей: Черниговскаго, Киевскаго и Екатеринославскаго; разделена на двадцать поветов: Черниговской, Козелецкой, Переяславской, Пирятинской, Золотоношской, Хорольской, Кременчугской, Полтавской, Зеньковской, Гадячской, Лубенской, Роменской, Прилуцкой, Нежинской, Сосницкой, Конотопской, Глуховской, Новгород-Северской, Стародубской и Мглинской.

Простирается в долготу по меридиану на четыреста восемьдесят сем, в широту по параллели экватора от дев'яносто четырех до двухсот п'ятдесяти четырех верст. Ограничивается губерниями: с северной стороны Смоленскою и частями Белорусскою и Орловскою; с восточной частью Орловскою, Курскою и Слободско-Украинскою; с южной Новоросійскою; с западной Киевскою, Минскою и частью Белорусскою»¹⁷⁴.

На той час у межах губернії значилось 20 «статних» міст: Чернігів (губернський), повітові – Козелець, Переяслав, Пирятин, Золотоноша, Хорол, Кременчук, Полтава, Зіньків (Зеньків),

¹⁷³ О возстановлении п'яти губерний и о подчинении пограничных губерний военным губернаторам: Именной, данный Сенату, 9 сентября 1801 р. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXVI. – № 20004. – С. 775-777.

¹⁷⁴ Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років // Описи Лівобережної України. – С. 24.

Гадяч, Лубни, Ромен (Ромни), Прилуки, Ніжин, Сосниця, Конотоп, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб і Млин; 15 «за-статних» міст: Березна, Городня, Остер, Миргород, Градизьк, Олексопіль, Костянтинівград, Лохвиця, Глинськ, Борзна, Короп, Кролевець, Погар, Нове-Місто та Сураж. Окрім них налічувалось 15 посадів, 112 містечок, 1 слобода, 2990 сіл, 3155 хуторів, 94 кам'яних і 333420 дерев'яних будинків. *Жителів, які не сплачували податки*: 18574 дворян (душ чол. статі) і 18282 дворянки, 5040 церковників (чоловіків) і 7586 церковнослужниць, 232 монахи та 240 монахинь; листонош – 1282 чол. і 1211 жін.; іноземних колоністів – 642 чол. і 636 жін.; греків – 538 чол. і 439 жін.; однодворців – 1302 чол. і 1299 жін.; жебраків – 32 чол. і 130 жін. А всього в губернії значилось осіб, що не сплачували податки – 30151 чол. і 29823 жін.

Особи, що сплачували податки: купці першої гільдії – 33 чол. і 33 жін.; другої – 93 чол. і 87 жін.; третьої – 4465 чол. і 4341 жін.; міщан – 34533 чол. і 36555 жін.; козаків, різночинців, підсусідків і військових поселенців – 456412 чол. і 476162 жін.; селян казенного відомства – 97629 чол. і 97837 жін.; власницьких посполитих – 527239 чол. і 537742 жін. *Всього*: 1120404 чол. і 1152758 жін.

А разом у губернії значилось: 1150555 чол. і 1182581 жін., «кои суть природные малороссіяне, с частію великороссіян и небольшим числом греков, иностранных и евреев...»¹⁷⁵

¹⁷⁵ Там само. – С. 24, 29, 30.

Післямова

Отже, проголошуючи протягом другої половини XVII-XVIII ст. всілякі брехливі обіцянки та привілеї для українців, царський уряд насправді нищив їх людські права та «свободи», своєрідним піком чого стало юридичне оформлення кріпацтва в країні. Водночас він перекроював територію Української держави, яку поступово перетворив на периферійну область. Разом з тим кордони «козацької автономії» не були сталими і навіть не завжди точно визначеними. За різних політичних обставин їх не раз уточнювали. Поряд з гетьманським правлінням це здійснювали уряди сусідніх країн – Польщі, Росії, Туреччини чи Кримського ханства. Впливали на територіальну нестабільність відсутність постійного адміністративного центру, тобто столиці, певна розпорошеність людності на широких українських просторах. Навіть Дніпро, який ще за доби Київської Русі являв собою найголовнішу центральну водну артерію, з кінця XVII ст. поділив країну фактично навпіл, перетворившись на прикордонний рубіж Лівобережжя та Правобережжя. Опанування пониззя ріки на тривалий час кочовиками призвело до майже втрати українцями Причорномор'я (до кінця XVIII ст.).

Поступове обмеження державницьких прав України зумовило неабияке звуження не тільки політичних, а й економічних зносин її жителів з населенням інших держав. Перманентний занепад політико-адміністративних осередків на Правобережжі (наприклад, колишньої гетьманської столиці Чигирин) та їх зосередження на Лівобережжі (Батурин, Глухів та ін.) помітно поглиблювали відрубність із Західною Україною. З припиненням державотворчих процесів на правому березі й першою руйнацією «християнської козацької республіки» – Запорозької Січі в 1709 р. Українська держава невпинно втрачає загальнонаціональний характер і територіально концентрується лише як «область» Гетьманщини чи «Малоросії». Не раз уряди Речі

Посполитої, Росії, Туреччини або її васала Кримського ханства при розігруванні різних політичних комбінацій перетворювали українські землі на своерідну заставу. А з другої половини XVIII ст., остаточно втративши всі ознаки державності, Україна взагалі перестала репрезентувати незалежний суб'єкт у Європі.

Проте, територіальна руйнація України московською владою на цьому не припинилась, а мала своє продовження і в подальшому. Так, на початку 1919 р. вона стала вимагати, щоб до її складу ввійшли всі території, де більшість населення становили навіть не росіяни, а, наприклад, українці, однак їх, так би мовити, обласний центр знаходився в межах Росії¹⁷⁶. Згідно такої умови й насильницьких дій, до останньої відійшли землі з домінуючим українським населенням: 5 районів Курської та 5 районів Воронежської (зокрема Острогозький, Богучарський і Бирюченський, де українці відповідно становили 90, 80 і 70% усього числа жителів) губерній, один район Донської області, один район Ставропільської губернії, три райони Кубанської області (в тому числі Тимрюкський і Сійський, де українці становили 75 %)¹⁷⁷.

¹⁷⁶ Буткевич В. Обережно: фальшивка // Літературна Україна. – 1992. – 20 лютого.

¹⁷⁷ Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. – Львів, 1993. – С. 18.

Зміст

Замість передмови	3
Розділ I. Проблеми збереження територіальної цілісності Гетьманщини за царювання Петра I	5
Розділ II. Територіальні обмеження Української держави урядами Петра II, Анни Іванівни та Єлизавети Петрівни	31
Розділ III. Знищення територіально-адміністративного та суспільно-політичного устрою Гетьманщини Катериною II ...	43
Післямова	77

Наукове видання

Гуржій Олександр Іванович

**Політико-адміністративне
й територіальне реформування
Гетьманщини у XVIII ст.:
причини, перебіг, наслідки**

Набір тексту *Г. Березанська*

Верстка та оригінал-макет *Л. Миґаля*

Підписано до друку 12.05.2015 р. Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 4,65. Обл. вид. арк. 3,84.

Наклад 300. Зам. 14-2015 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ 1, Грушевського, 4.